

UTMARK OCH BETE PÅ GOTLAND

1600-, 1700-, och 1800-talens användning av utmarken på Gotland,
med betoning på Othem socken

Dan Carlsson

Omslagsbild: "Fihle kalkverk", anlagt vid mitten av 1800-talet och i bruk till slutet av 1800-talet. Foto: Dan Carlsson

Innehåll

Bakgrund	6
Sammanfattning	7
Inledning	9
Den gotländska gården - en introduktion	9
Något om landskapets funktionella uppdelning under äldre tid	15
Källorna	17
Revisionsboken 1653	17
Kartläggningen av Gotland 1693-1703	20
Storskiftena - en detaljrik beskrivning av gårdarna	21
Gårdar och ägare	25
Revisionsboken 1653	25
Karteringen av Gotland kring 1700	28
Ägandet av marken och frågan om allmänningar	31
Skog och hagar= utmark	39
Den hägnade betesmarken	44
Barshaga Othem socken	44
Hunninge, Klinte socken	47
Änge, Buttle socken	47
Häxarve, Buttle socken	48
Altajme, Buttle socken	50
Othem sockens ekonomiska historia	53
Kalkindustrien och skogsbristen	59
Othemars och File gårdar, Othem socken	65
Historien om Othemars	66
Historien om File	71
File gårds utmarker	83
Sammanfattning om gården File	88
Litteratur	89
Källor	91
Ordförklaringar	92
Bilagor	95

Bakgrund

Denna vetenskapliga rapport har tagits fram inom Arendus AB, på uppdrag av Cementa AB. Syftet med arbetet är att tillhandahålla ett kunskapsunderlag om markanvändningshistoriken på Filehaidar, i samband med Cementas arbete med förnyat täktillstånd till stenbrytning i området. Tyngdpunkten i rapporten ligger i *File gårds historia*, då dess utmark i stort sett sammanfaller med Cementas fastighet Österby 1:229 i Othem socken.

Arbetet vid Arendus AB har utförts av docent Dan Carlsson som är kulturgeograf och specialist på äldre kulturlandskap, med särskild betoning på det gotländska landskapet. Carlsson disputerade 1979 på en avhandling om det gotländska kulturlandskapet under järnålder-medeltid och har sedan dess under närmare 40 år arbetat med forskning och undervisning rörande det historiska landskapet, med särskild betoning på bebyggelse och landskapsutnyttjande sett i ett långt tidsperspektiv, med betoning på Gotland.

Sammanfattning

Föreliggande rapport är utförd på uppdrag av Cements AB, med syftet att belysa frågan om utmarkens nyttjande på Gotland under äldre tid, med speciell betoning på File gård i Othem socken.

Utredningens tyngdpunkt ligger i frågan hur utmarken på Gotland nyttjades under 1600-tal till 1800-tal och frågan om bete på utmarken är en central fråga. Analysen berör skilda delar av Gotland, för att visa på likheter och olikheter i utmarkens hantering inom skilda delar av ön, då ön långt ifrån är en homogen yta.

Rapporten inleds med några kapitel som belyser den gotländska *gården* generellt, i relation till fastlandets *byar*, då det i många fall finns en missuppfattning om hur bebyggelse och jordbruk fungerade på Gotland under äldre tid. Utredningen belyser sedan några för frågeställningen väsentliga problemområden, så som frågan om allmänningar på Gotland, frågan om hur betet på skogen fungerade och frågan om bebyggelsens förändring över tid vad gäller antalet parter på en gård. Detta sker på en mer övergripande nivå där exempel från skilda delar av Gotland belyser frågan, för att visa på de regionala skillnader eller likheter som förelåg på ön, framför allt mellan Sudret och övriga delar av Gotland.

Väsentligt för att förstå landskapsutvecklingen under äldre tid på ön innebär också att förstå skogens roll som råvarukälla för den industriella satsning och utveckling som helt kom att sätta sin prägel på det gotländska landskapet från mitten av 1600-tal och ett par hundra år framåt. Det gäller här särskilt frågan om kalkindustriens påverkan på gårdar och landskap.

Utgående från den mer övergripande analysen görs i slutskedet en detaljerad studie av Othem socken och gårdarna i Othem, med särskilt betoning på File och närliggande gårdar, inte minst vad gäller ägandet av gårdarna och inriktningen på den ekonomiska verksamheten på dessa. Till detta är kopplat ett antal bilagor i slutet av rapporten.

De primära källor som har använts är samtida dokument som beskriver Gotland, då i första hand *Revisionsboken* från 1653, som är en komplett beskrivning av samtliga gårdar på Gotland, de så kallade *skattläggningskartorna*, upprättade över hela ön mellan åren 1693 och 1703 och *storskifteskartorna* som är upprättade under slutet av 1700-talet och en bit in på 1800-talet. Till detta har även följts upp om boende på gårdarna genom *bouppteckningar*, som även speglar djurens antal samt i vissa fall även *laga skifteskartorna* på Gotland, som är från andra halvan av 1800-talet. Arbetet bygger också på många detaljerade studier av gotlandsanknutna forskare som arkeologer kulturgeografer, historiker och skogsfolk.

Resultaten av utredningen kan kortfattat sammanfattas i följande punkter:

- Bebyggelsen på Gotland karaktäriseras, med framför allt Sudret som undantag, sedan förhistorisk tid av ensamgårdar, vilka skattade var och en för sig och hade sina egna ägor, och inte av byar med samfällda utmarker. Detta är viktigt att notera då förhållanden som gäller inom fastlandssvenska byar inte har sin giltighet på Gotland rakt av. Det bör även noteras att på Gotland finns ingen adel, inga kungar och i det närmaste inga torp av traditionell fastlandsmodell knutna till byarna, även om vi i viss mån kan kalla kalkpatronerna för en form av överklass. Detta innebär att Gotland avviker från fastlandet och har vitt skilda system av brukande och en väsentlig slutsats är att man kan inte överföra fastlandsförklaringar okritiskt till Gotland.
- Från 1600-talets mitt och framåt finns inga allmänningar på Gotland noterade i det historiska materialet, förutom på Sudret och två angränsande socknar; Grötlingbo och Näs. All mark, såväl inägor som utmark, var i övrigt över hela Gotland fördelade på gårdar och privatägd, förutom ett antal holmar etc som hörde till kronan. Denna uppdelning av markerna kan skönjas redan i Gutalagen från ca 1220 som en pågående process.
- Det finns inga historiska uppgifter om att djuren skulle ha vallats i utmarkerna/skogen eller sköts av herdar, något som var vanligt förekommande på fastlandet, tydligt uttryckt i medeltidslagarna för södra och mellersta Sverige. I Gutalagen finns inga noteringar eller antydningar om herdar eller vallning av boskap, inte heller i senare källor från 15-1700-tal. Det innebär rimligtvis att när boskap betade på skogen skedde detta av nödvändighet inom inhägnade områden.
- Begreppet utmark/utägor på Gotland står för ohägnad skog, inhägnad skog (hagar) och myr. Det vill säga att beteckningen skog och hage är två sidor av samma mynt, men där hagarna är inhägnade delar av skogen och nyttjade som beteshagar.
- Beteshagar förekommer spritt i gårdarnas utmarker, såväl intill gårdscentrum i anslutning till inägorna, som långt från inägorna, skilda i många fall från brukningscentrum av ohägnade skogar. Det som har avgjort vilka delar av skogen som hägnats in till bete har varit tillgång till bete, men framför allt tillgång till vatten. Det framgår särskilt tydligt i Sundre socken. Förekomsten av bryor (grävda vattenhål) i kartorna från 1700-talet speglar väl vilka marker som betades. Bryor återfinns inom ängarna och hagarna, men aldrig, eller nästan aldrig i den ohägnade skogen.
- Gårdarna var under 1600-talet med få undantag brukade av en bonde, där gårdarna under loppet av 1700-talet i många fall delades i 2 eller i vissa fall i 3 eller 4 parter (brukare).
- En väsentlig faktor i omdaningen av skogsmarken inom betydande delar av Gotland var framför allt ett kraftigt överutnyttjande av skogen, inte minst i form av ved till kalkbränning, men även till försäljning av trävaror som balkar, sparrar, tunnor etc, och inte minst som virke till gärdsel. Detta tar sin början vid mitten av 1600-talet och pågår fram till slutet av 1800-talet.

- Situationen i Othem socken visar att mer än hälften (8 av 13) av gårdarna i socknen var under slutet av 1600-talet och under en stor del av kalkugnsperioden ägda av kalkpatroner, där gårdarnas marker framför allt tjänade som råvara för såväl stentäkt som för ved till bränning i ugnarna. File var en av dessa gårdar. Dessa kalkpatroner, vad gäller Othem socken, bodde som regel inte på gårdarna utan i det framväxande samhället Slite med dess viktiga hamn. Totalt fanns under 1700- och 1800-talets början 13 kalkugnar inom Othem socken, där alla ligger på marker som hört till kalkpatronerna utom en. Beskrivningen i de äldre kartorna över de gårdar som ägdes av kalkpatronerna, visar på att skogen i hög grad var uthuggen och att man köpte in ved till kalkugnsbränningen från gårdar i angränsande socknar.
- File gårds ekonomiska verksamhet kan sägas speglas i ett antal skilda faser i historien. Initialt en traditionellt *jordbruksbaserad ekonomi* från medeltid fram till slutet av 1600-talet, byggt på ett självhushåll med odling och boskapsskötsel med vissa inkomster från skog i form av exempelvis tjära, virke och byggtimmer.
- De andra fasen i gårdens historia inleds när ett antal personer/släkten under slutet av 1600-talet bygger upp en *kalkindustri* i Othem socken och Slite (Slite ingår i Othem socken). File är en av de gårdar som köps upp av kalkpatroner, som en råvaruresurs i industriutvecklingen. Ägarna bor sällan på gården, utan här finns på ofri grund en handfull kalkugnsarbetare, torpare etc, som engagerats i stenbrytning, vedhuggning, körslor etc till kalkugnarna i File och Slite. De har som regel mycket få kreatur, någon häst, någon ko och ett par lamm, vilket kan ses som en genomsnittlig djurmängd bland de boende på File grund. Den andra fasen täcker kalkugns historien i området, och på Gotland generellt, fram till slutet av 1800-talet, där genomförandet av laga skiftet kan ses som en slutpunkt på kalkugns historien i File och Othem, även om någon ugn fortsätter att användas ända fram till 1920-tal.
- Den tredje fasen, från slutet av 1800-talet fram till ca 1930, är en form av återgång till ett jordbruksbetonat landskap. Bebyggelsen vid den här tiden är koncentrerad till de östra delarna av Files marker, ingen bebyggelse finns intill eller inom utmarken. Utmarken, som inte skiftades vid laga skiftet, delas nu upp omkring 1885 mellan ingående ägare i ett antal långsmala strimlor. De flesta som äger mark i dessa strimlor bor inte på File gård.
- Den fjärde fasen i File gårds historia, med betoning på utmarken, tar sin början omkring 1930 och fortsätter fram till våra dagar, när Cementa påbörjar uppköpet av delarna av utmarken till File. Man inleder med provborrningar efter olja på slutet av 1930-talet och under loppet av 1940-talet och början av 50-talet köper Cementa upp stora delar av File gårds utmarker. I samband med detta skriver Cementa ett avtal med markägarna som innebär rätt till avverkning av skogen under i genomsnitt 50 år.
- Nyttjandet, vad avser påverkan på landskapet och vegetationen, av File gårds utmarker har från slutet av 1600-talet i hög grad präglats av den omfattande och tidsmässigt långa perioden av kalkugnsverksamhet på platsen. Bete har synbarligen endast förekommit i de allra östligaste delarna av utmarken, intill de sedan gammalt existerande hagarna.
- 1900-talet har präglats av Cementas uppköp av Files utmark, provborrning efter olja på 1930-talet, avbaning för en provbrytning centralt i området under 1940-talet och den

avverkningsrätt av skogen som de markägare fick när de sålde marken till Cementsa på 1940- och 50-talen.

Inledning

Föreliggande rapport är utarbetad på uppdrag av Cementa AB, som ett underlag inför ansökan om fortsatt bergtäkt på fastigheten Österby 1:229, Othem socken, Gotlands län. Fastigheten utgör i stort File gårds gamla utmarker.

Uppdraget innebär att belysa den gotländska gårdens rumsliga och funktionella struktur under 1600-, 1700- och 1800-talet, med avseende på markanvändning. Tyngdpunkten ligger på frågan om ägande och brukande av markerna, där särskild tonvikt ligger på frågan om *utmarkens* hävd, ägande och användning och kopplat till detta frågan om förekomsten och nyttjandet av allmänningar på ön och betet på utmarken. Exempel kommer initialt att behandlas från skilda delar av ön, med skilda naturgeografiska förhållanden, för att i en slutlig del mer i detalj behandla situationen i Othem socken och speciellt File gård och grangården Othemars, då dessa två gårdars utmarker utgör det som brukar benämnas Filehajdar. Centralt i analysen står frågan om relationen mellan bete och skog på utmarken.

Källorna till tolkningen av landskapet på Gotland under 1600- och 1700-tal

Underlaget till analysen ligger i tre väsentliga källor från perioden ifråga som på ett bra sätt illustrerar ett händelseförlopp rörande markanvändningen, särskilt rörande utmarken. De tre källor som är centrala i denna diskussion är den så kallade Revisionsboken från 1653¹, den äldsta kartläggningen av Gotland, utförd mellan åren 1693 och 1703², gemenligen kallad skattläggningskartan, och storskifteskartorna och den information som står att finna i dessa kartor från slutet av 1700-talet och början av 1800-talet³.

I samband med detaljerade analyser av Othem kommer även efterföljande karta, i form av laga skifteskartor⁴, att behandlas, för att belysa den långsiktiga förändringen av de gotländska landskapet. Laga skiftena genomfördes relativt sent på Gotland, från andra hälften av 1800-talet och in i början av 1900-talet. Enstaka socknar skiftades så sent som på 1950-talet (exempelvis Hejnum socken), medan vissa begränsade delar aldrig blivit laga skiftade, framför allt på Fårö.

Utöver dessa kamerala och tidsbundna underlag finns det ett stort antal böcker, avhandlingar och artiklar som i detalj behandlar gotländska företeelser. Det är i det här sammanhanget viktigt

---

¹ Revisionsbok för Gotland 1653, del 1-3. Visby 1974-79.

² Lantmäterimyndighetens arkiv, som regel akt 1 och 2-3 för varje socken

³ Storskifteskartorna finns i original i Lantmäterimyndighetens arkiv och ofta i renritad form i Lantmäteristyrelsens arkiv

⁴ Laga skifteskartorna finns huvudsakligen i Lantmäterimyndighetens arkiv

att så långt möjligt nyttja de källor som specifikt berör gotländska förhållanden, då många standardverk utgår från fastlandsförhållanden, vilka illustrerar förhållanden som i många fall inte överensstämmer med gotländska förhållanden. Få områden i Sverige torde vetenskapligt ha behandlats så ofta och så detaljerat som Gotland, varför underlaget för att belysa öns äldre historia i många fall är mycket god, även om självklart många kunskapsluckor ännu väntar på att fyllas.

Den gotländska gården

Innan vi kommer in på källorna och vad de säger om ställda frågor kan det vara på sin plats att ta upp vissa grundläggande förhållanden rörande den gotländska gårdens långa historia och även vissa begrepp som emellanåt leder till en del oklarheter om vad de exakt står för.

I en diskussion om förekomsten av exempelvis *allmänningar* och deras funktion på Gotland under äldre tid, är det väsentligt att redan från början notera att bebyggelsemönstret på Gotland avviker i hög grad från fastlandet, inte minst från de områden som har stora och reglerade byar. Till exempel är det noterbart att två så lika naturmiljöer och landskapstyper som Öland och Gotland, hyser helt skilda bebyggelsemönster under historisk tid, skillnader som uppenbarligen går tillbaka till åtminstone mitten av järnåldern⁵.

Öland är i hög grad genomreglerat tidigt, redan under medeltid, om man skall följa kulturgeografen Sölve Göransson's tolkningar om den öländska bebyggelseutvecklingen under medeltid och historisk tid, och till och med redan under järnåldern, i linje med Henrik Fallgren's forskning på Öland om järnålderns bebyggelse⁶. Här bygger bebyggelsemönstret på reglerade byar, som består av ett stort antal gårdar, strikt ordnade längs en bygata där varje gårds markinnehav i byns marker motsvarades av gårdstomtens andel i själva bytomten längs bygatan. Byar betecknas här som egna kamerala enheter, där byn utgjorde själva skatteenheten. Fastlandets kamerala byar saknas med andra ord helt på Gotland, där *ensamgården* var den förhärskande nivån i agrarlandskapet, även om det här och där förekom att ett antal gårdar låg tätt tillsammans. De var ändå karterade och tolkade som egna gårdar, med sina egna och avgränsade marker och var egnas skatteobjekt.

Även om det handlar om enskilda och separata gårdar med sina egna avgränsade ägor, är det väl belagt att många gårdar kom att samarbeta vid exempelvis slätter eller skörd, i vad som brukar kallas för bidlag, men ur kameral bemärkelse rör det sig om ensamgårdar.

---

⁵ Carlsson 1979, 1986, 200x, Fallgren, H. 2012, Siltberg 1986, 1990, 2013. Östergren 1989

⁶ Göransson, S. 19xx. Fallgren, H. 2012

Västös, Hall sn 1695

Hagar:

h/ Stoorhagen... dogl. till byggning, kan föda 4 hestar

i/ Södes hagen är dito skog, men mager mulbete

Skogh:

K/ Skogen består merendeels af tall och är dogl. till bygning, weedh hugge, brenzell och giärdzell

Jordeboken 1653. Wästöö är 1/2 hemman om 6 marckeleij, hafwer åcker till 14 tunnelandh, äng till 5 mans slätt, starr 12 mans slätt, aagh i Ousterungs- och Boolsmyyr, 2 hagar till 12 hästar, 1/2 sågh och miöhlqvarn och godh skough. Bruckas af dommaren Peer Jönsson, hwilken hafuer ärfdt gården effter sijne förällrar, hwilcka för 25 årh sådan kiöpte gården till honom för 50 dr.

1800. Jacob Falk

Kreatur:

7 kor
3 ungnöt
20 moderlamb, 2 baggar
1 sugga
3 ungrisar
2 gäss
1 brunt sto
1 häst
1 ungt brunt sto

Figur 1. Västös gård i Hall socken, på norra Gotland, år 1695. Kartan utgör den så kallade skattläggningskartan. Gården ligger för sig själv i socknens norra del, har alla sina marker samlade i ett skifte runt gården. Här finns vid kartläggningen 1695 en brukare. I kartan har lantmätaren markerat åker (streckade linjer), äng (grön färg) och hagar, vars avgränsning är markerade med röda linjer. Innanför Storhagen finns två större myrar. Övrig mark utgörs av Utskog, dvs ohägnad skog. Enligt beskrivningen till kartan, uppe till vänster, har gården två hagar och därtill en omgivande skog mot granngårdarna. Även år 1653 fanns två hagar. En bouppteckning från 1800 över bonden Jacob Falk ger en bild av en för gotländska förhållanden tämligen stor djurstock. Kartan och dess innehåll visar på den principiella rumsliga uppbyggnaden av en gård på Gotland, där bebyggelsen återfinns mellan inägor och utmark och där vägarna sällan går genom hagarna och där skogen, i högre eller mindre grad, är inhägnad till bete. I fallet Västös utgör den inhägnade delen av skogen uppskattningsvis $\frac{1}{3}$, i andra fall är den inhägnade delen mindre, men i många fall kan den inhägnade delen av skogen utgöra en stor del av skogen, beroende på i vilken typ av landskap gården ligger.

Noterbart är att de gotländska socknarna i relation till andra områden runt Östersjön är mycket små och består ibland av enbart 8-10 gårdar. Avståndet mellan sockencentrum, i form av kyrkans lokalisering, är som regel omkring 5 km, större är inte socknarna på Gotland. Man skulle kunna uttrycka det så att en gotländsk socken, med sina gårdar, motsvarar i många fall en traditionell by i södra Sverige, vad gäller yta och antal ingående gårdar. De torp som förekommer är som regel knutna till indelningsverket, och hänger ihop med båtsmän etc.

Det är också att märka att Gotland saknar gårdar och gods knutna till adeln, som är så karaktäristiskt på fastlandet. Här finns ingen adel, ingen kung, inga slott eller herresäten, om vi undantar Visborgs slott i Visby, och inte heller den typ av torp som förekom så rikligt i framför allt

södra Sverige. Det är således ett agrarlandskap, med rötter i den äldre järnåldern i form av de talrikt förekommande husgrunderna från perioden, uppbyggt sedan mycket lång tid tillbaka av ensamgårdar och bebyggelsen skiljer sig därmed tydligt från fastlandets byar.

Ur skattesynpunkt räknades varje gård för sig och detaljerade studier av framför allt Tryggve Siltberg, visar att antalet gårdar under 1500-tal och fram mot 1700 var tämligen konstant⁷. Vi räknar med ca 1 500 gårdar på Gotland vid den här tiden, fördelade på 92 socknar. Efter att Sverige tog över Gotland från Danmark 1645 påbörjades tämligen omgående en kartläggning av öns gårdar och vad de hade för resurser, som ett underlag för en kommande skattdokumentation, bygd på en kartläggning av samtliga marker.

En viktig aspekt att ha med i den fortsatta diskussionen är vad som kallas *partklyvning*. Enkelt uttryckt handlar det om en delning av gårdarna i flera delar/parter, med en brukare på varje part. Exakt när denna delning av gårdar sätter in är ännu oklart, men de flesta torde vara överens om att det börjar under slutet av 1500-talet eller början av 1600-talet, eller i vissa speciella fall möjligen något tidigare⁸. Inledningsvis är denna partklyvning tämligen beskedlig, vilket inte minst framgår av kartläggningen omkring 1700, då de flesta gårdar ännu brukades av en enskild ägare, men där det finns ett antal gårdar med två brukare och i några enstaka fall fler än två brukare. Efter mitten av 1700-talet ökar partklyvningen, som ett uttryck för ett ganska expansivt jordbrukssamhälle, mycket tack vare de resurser som låg i skogen i form av kalksten och virke.

Exakt hur de partklyvna gårdarna brukades med avseende på den enskilda bonden under medeltid och tidig historisk tid är något oklart. I de äldsta dokumenten, Revisionsboken från 1653 och kartläggningen kring 1700, går det inte att utläsa om markerna brukades enskilt eller gemensamt av parterna. Det mest sannolika, framför allt om det gäller åkermarken och ängen, är att de brukades individuellt, vilket de gör till fullo i storskifteskartorna från slutet av 1700-talet. Av kartorna, upprättade mindre än 100 år efter skattdokumentationen, är det helt klart att all mark var uppdelad på de ingående parterna på en enskild gård. Några för gårdarna i socknen gemensamma marker finns inte redovisade i dessa kartor, med undantag av sydligaste Gotland, i dagligt tal kallat Sudret.

---

⁷ Siltberg, T. 1986, 1990, 2013, 2006

⁸ Carlsson 1979, Ersson 1974, Siltberg 1990, 2013, Svedjemo 2014.

Något om landskapets funktionella uppdelning under äldre tid

I det äldre agrarlandskapet var det en gräns som var av väsentlig betydelse, såväl på Gotland som på fastlandet, och det var gränsen/hägnaden mellan vad som benämns *inägor* respektive *utägor*. Synonymt med dessa begrepp används även begreppen *inmark* och *utmark*. Begreppen speglar den uppdelning av landskapet som vi kan följa långt ner i medeltid, och på Gotland till troligen den äldre järnåldern⁹. Den fortsatta diskussionen i föreliggande rapport koncentrerar sig till gotländska förhållanden, även om en del tolkningar även har bäring på fastlandsförhållandena.

Figur 2. Frågan om hägnader inom inägorna illustreras här med den centrala delen av Ala socken i kartan från ca 1750. Gult är åker, mörkgrönt är äng och ljusgrönt är hagmark. Varje siffra med bokstav står för en äga till en specifik gård (bokstaven). Hägnader är markerade med heldragen svart linje med två korta tvärstreck med jämna mellanrum. Prickad linje inom ägor markerar skillnad i jordmån, fuktighet etc. Som framgår är det ett synnerligen omfattande och intrikat mönster av hägnader som delar upp inägorna. I Gutalagen, nedtecknad kring 1220, framgår tydligt de regler som gällde för att släppa in djuren på efterbete efter att hö och skörd var tagen. Den sammanlagda ytan av äng och åker var i vissa fall nästan lika stor som hagarna, men som regel var hagarnas yta större. Hagar kunde över tiden läggas om till äng, sedan till åker, eller ibland direkt från hage till åker.

⁹ Carlsson 1979, 1984, 1986, 1999, 2004, Moberg 1942, Östergren 1989

Inägorna utgörs av de två viktigaste markslagen på en gård, dvs åker och äng, som var inhägnade med staket. Det bör noteras att det även förekommer åtskilliga hägnader inom inägorna, för att skilja åker från äng etc, och för att öppna upp för efterbete efter att skörd och hö är bärgat (se figur 2). Det är dessa två markslag som räknas upp först i beskrivningen över gårdarna i de äldsta källorna och som huvudsakligen låg till grund för taxeringen av gården. Till inägor räknas också tomt och trädgårdar.

Utmark/utägor var med andra ord det som inte var inäga/inmark, dvs skogsmark, myrar och de beteshagar som fanns inom skogen. Åkern och ängen hade sin platsbundna produktion, liksom skogen och myren. Djurhållningen var dock en verksamhet som pendlade mellan inägorna och utmarken under skilda tider av året. Skall man rätt förstå betets omfattning på en gård, sett över ett helt år, måste man ta hänsyn till efterbetet på åkern, i ängen och på åkerrenar och impediment med mera, vilket utgjorde en väsentlig del av beteslandskapet. På Gotland brukades åkern under äldre tid i två- eller tresäde, vilket innebar att hälften av åkern, eller en tredjedel, låg i träda varje år och var då tillgänglig för bete under en stor del av växtsäsongen¹⁰.

Ett begrepp som ibland skapar förvirring är begreppet *utjordar*. Det är inte synonymt med utmark, utan betecknar en gårds marker belägna utanför den egna gården, ofta i anslutning till andra gårdars inägor eller rent av inom dessa inägor.

Allmänning är ett annat begrepp som behöver klargöras och framför allt dess relation till det gotländska landskapet inför den fortsatta analysen. Man talar ofta om olika typer av allmänningar, bygd på någon form av rumslig dimension, allt från sockenallmänningar till kronoallmänningar, härads- och tingsallmänningar¹¹. Begreppet står för någon form av gemensamt brukande av en resurs, oftast handlar det om utmark, skogar eller vatten, men i senare perioder, laga skiftetid, handlar det mer om tjärdalar, släketäkter, grustag etc.

Det talas ofta, något slentrianmässigt, om skogen på Gotland som allmänningssmark, men de historiska källorna ger få belägg för att det förekom omfattande allmänningar under historisk tid. Hur det förhöll sig under förhistorisk tid har vi egentligen ingen kunskap om, utan det blir en ren gissning. Vi återkommer till frågan om allmänningar senare efter att de viktigaste källorna till förståelsen av det gotländska landskapets historia har beskrivits.

---

¹⁰ Carlsson, D. 1979, Moberg, I. 1938.

¹¹ Dahlstrand, M. 1994. Allmänningar i Sverige. Dahlström, A. 2006.

Källorna

I analysen av förhållandena på Gotland kommer här användas de tre utan tvekan mest betydelsefulla källorna till förståelsen av det gotländska landskapets historia under perioden 1600-tal till 1800-tal, då de direkt behandlar samtida gotländska förhållanden. De tre källorna täcker mitten av 1600-talet till början av 1800-talet. Som ett komplement till dessa tre källor nyttjas också Gutalagen, nedtecknad kring 1220, som en referens, då den väl speglar förhållandena under medeltid, liksom i en del fall även yngre kartor såsom laga skiftet från slutet av 1800-talet och den äldre ekonomiska kartan från 1930-talet.

Till källorna kan också räknas den forskning som bedrivits och bedrivs om det gotländska landskapet under de senaste 150 åren. Få områden i Sverige torde ha undersökts så omfattande och seriöst som Gotland och kunskapen om förhållandena under 1600-tal och fram till 1900-talet är tämligen väl kända, även om det självklart finns åtskilliga frågetecken ännu att rätta ut.

De tre väsentligaste källorna till Gotlands äldre landskapshistoria utgör enligt mitt förmenande den så kallade *Revisionsboken* från 1653, *skattelägningskartornas* skilda versioner från tiden omkring 1700 och *storskiftena* från slutet av 1700-talet och början av 1800-talet. Det bör noteras att storskifte inte genomfördes på alla gårdar, framför allt inte på de gårdar som enbart ägdes och brukades av en ägare, då behovet att skifta knappt fanns. Nedan följer en utförligare beskrivning av dessa tre källor, hur de är uppbyggda och vad de redovisar i fråga om landskapsförklaringar.

Revisionsboken 1653

Om vi börjar med *Revisionsboken* från 1653 är den således upprättad 8 år efter att Gotland blev en svensk provins efter freden med Danmark i Brömsebro 1645. Från svensk sida vara man mån om att få en uppfattning om förhållandena på Gotland, inte minst mot bakgrund av möjligheten att beskatta gårdarna. Bakgrunden till kartläggningen är väl belyst av Gunnar Fritzell i inledningen till den första publicerade volymen rörande *Revisionsboken* 1653, avseende Sudertredingen, och jag kommer inledningsvis att citera honom tämligen utförligt i frågan¹².

Efter att i århundraden ha tillhört Danmark och det danska kulturområdet blev Gotland genom freden i Brömsebro 1645 en svensk provins med allt vad detta innebar av besvärliga anpassningsproblem, såväl för den svenska staten som för de gotländska bönderna. Till dessa problem hörde utan tvekan främst skattefrågan. Om man vill vara lite krass handlade det om frågan hur man skulle värdera gårdarna och deras bärkraft för att få ut så mycket skatt som möjligt, utan att gårdarna gick i konkurs. Redan från början var man från svenskt håll klar över att

---

¹² Fritzell. G. 1974

skatteförhållandena måste undersökas och regleras för att man skulle kunna nå fram till en rättvis fördelning av skatterna. En sådan undersökning kom emellertid först till stånd år 1653, sedan upprepade påtryckningar gjorts från gotländskt håll.

Generalundervisningsboken, som den benämns i Länsstyrelsens exemplar, är i egentlig mening ingen jordebok, utan att se som en redogörelse eller ett slags protokoll över kommissionens arbete, där man hemman för hemman redogör för de faktorer, som är avgörande för hemmanets skattläggning, utan att gå in på själva skattläggningen¹³.

Gotland hade ett något märkligt system av regionala indelningar; allt från socken till ting, fjärdingar, settingar etc, för att nämna några och de sammanfaller inte över ön. Revisionsboken bygger på en uppräknings av gårdarna tingsvis (Gotland var indelat i 20 ting), och utifrån fjärdingar och socknar, vilket gör att en sockens gårdar i många fall återfinns under skilda ting.

I Revisionsbokens huvuddel redovisas gård för gård resultatet av kommissionens undersökningar i enlighet med memorialet av den 11 december 1652. Gårdarna är ordnade efter tredingar, settingar, ting och fjärdingar, hälfter. Man skiljer också på *skattehemman* och *kronohemman*. Dessutom uppger man sockentillhörigheten. Uppgiften var att så nogsamt som möjligt belysa de resurser som fanns på varje gård, för att ha som grund för beskattning. Det är att notera att man gjorde aldrig någon kartläggning av gårdarna vid detta tillfälle.

Under de enskilda gårdarna redovisas för samtliga de faktorer som enligt kommissionen är avgörande för gårdarnas skattläggning och man har i redovisningen uppenbarligen följt ett bestämt schema. Efter uppgifterna om gårdetalet och marckeleijet anförs för varje gård de för skattläggningen mest centrala uppgifterna, dvs åker- och ängsarealen, den förra uttryckt i tunnland, den senare i mansslätt. Även hagmarkens omfattning noteras med angivande av det antal hästar, som man där kan föda. Man kan notera att värderingen av hagarnas bärkraft alltid räknas utifrån antalet hästar som ett mått på hagens bärkraft. Det handlar således inte om att hästen genomgående var det enda, eller ens det dominerande djuret på en gård, utan antalet hästar var ett mått på hagens bärkraft för bete. Främst bland övriga commoditeter (fördelar) nämns trädgårdar och humlegårdar, de sista med angivande av antalet humlestänger.

Då det gäller skogsförekomsten talas om god skog (ibland mäktiga god), tarvelig skog, ringa skog och ingen skog, vilket innebär en klar gradering av skogsförekomsten som ett underlag för skattläggning.

Av övriga näringsgrenar nämns fiske såväl i saltsjön som i Gotlands insjöar och åar, samt kutfångsten (säljakten) kring Gotlands kuster. Till sist noteras också förekomsten av kvarnar, sågar och valkor. Kalkugnar, som intar en så viktig plats i t ex 1745 års jordrannsaking, nämns

---

¹³ Fritzell, G. 1974.

överhuvudtaget inte i Revisionsboken, vilket troligen beror på att kalkugnarna vid den här tiden ännu inte spelade den roll, som de kom att få under senare delen av 1600-talet och 1700-talet. Däremot nämns i de sammanställningar som finns i boken på *tingsnivå* att vissa bönder hade extrainkomster genom försäljning av kalksten.

Utöver beskrivningen per gård, finns en intressant sammanställning i slutet av redogörelsen för varje ting, där man tar upp vilka produkter som bönderna kunde få in kontanta medel för och därtill ges en redogörelse för vilka allmänningar som fanns i varje ting och de holmar etc som hörde till Kronan eller Kungen. Allmänningarna är således redovisade på tingen, det finns ingen uppgift om andra allmänningar i Revisionsboken, exempelvis på sockennivå. Nedan visas ett exempel på hur en gård beskrivs i Revisionsboken.

Biörckhaga är 1 hemman om 10 marckeleij, hafwer åcker till 18 tunnelandh, änggh till 14 mans slätt, starr 2 mans slätt, trädgårdh af een deehl plummonträädh, 2 hagar till 4 hästar och tarfweligh skough. Bruckas aff Jacob Andersson, hwilcken hafwer ärfdt gårdhen effter sin swärfader.

Figur 3. Ett exempel ur Revisionsboken 1653, över gården Björckhaga i Barlingbo socken, Medeltredingen.

Jordrannsakingen 1653 resulterade i en jordebok ett år senare med redogörelser för de avgifter och dagsverken, som varje gård på Gotland skulle utgöra, bygd på gårdens skatteunderlag (Jordeboken 1654).

Originaljordeboken, daterad den 8 maj 1654, förvaras i Vatikanens Bibliotek i Rom, dit den tydligen kommit från drottning Kristinas förvaltningskontor i samma stad. En mikrofilmskopia finns i landsarkivet i Visby¹⁴.

Denna bok innehåller förhållandevis små justeringar i relation till Revisionsboken 1653. Den största nyheten i jordeboken 1654, och i denna diskussion väsentlig nyhet, var att man fastställt fasta avgifter för varje hemmansenhet. Det var inte längre tingen som var grunden för beskattningen utan den enskilda gården med dess brukare.

Jordeboken 1654 innebar dock ingen definitiv lösning på de gotländska skatteproblemen. Orättvisorna bestod och de många nya ödegårdar som tillkom under 1600-talets andra hälft vittnar om ett alltför hårt och ojämnt skattetryck. Ganska snart började man därför diskutera en mera radikal och genomgripande skattereform för att avlägsna bristerna i 1654 års jordebok. Den 22 maj 1693, 40 år efter den första svenska jordrannsakan, utfärdade därför Kongl Maj:t en instruktion om ny skattläggning på Gotland, som även kom att innebära en kartläggning¹⁵.

¹⁴ Fritzell, G. 1974

¹⁵ Fritzell, G. 1974.

Kartläggningen av Gotland 1693-1703

Den kartserie som påbörjades 1693 var i stort sett klar 1703 och utgör en i de närmaste synkron detaljerad bild av Gotland kring år 1700. Kartläggningen i sig ledde på grund av stora nordiska kriget inte fram till någon verklig skattdagning. År 1737 togs emellertid arbetet åter upp och 1745 hade man nått fram till en realistisk och bestående skattdagning för hela Gotland, där man inte bara tog hänsyn till gårdarnas areal utan även till jordarnas avkastning och godhet.

I lantmäteriets arkiv finns i princip tre skilda kartor från denna kartläggning. Den äldsta kartan, oftast med akt nummer 1, är en form av fältkarta eller konceptkarta, som idag är sliten, svårläst och i många fall otydlig, men som innehåller detaljer och information som inte finns i den renoverade kartan. Kartan är upprättad på sockennivå och i skala 1:8 000.

Den andra kartan utgör en renritning av konceptkartan, i detta fall uppdelad på ett antal gårdar inom socknen. Kartan är färggrann, tydlig och lättläst vad gäller markanvändningen, även om texten inte är den mest lättlästa. Till kartan hör också en beskrivning som belyser alla gårdarna i socknen, deras marker etc. Tack vare ett enormt arbete av Jakob Ronsten finns samtliga beskrivningar till gårdarna renskrivna på läsbar svenska, vilket gör att det finns ett utmärkt underlag för en analys och tolkning av landskapet på Gotland kring år 1700¹⁶.

Den tredje kartan utgör den reella skattdagningens kartan över Gotland, daterad till ca 1745-1750. Den bygger på den tidigare kartan, men är till viss del uppdaterad, t ex vad gäller förändringar av vissa markers utbredning. Men i det stora hela är skillnaderna marginella. Den här kartan är åter en sammanlagd karta för hela socknen, tydlig och lättläst¹⁷. Tyvärr saknas beskrivningarna till dessa kartor, i alla fall digitalt tillgängliga via nätet. Det är beklagligt då text och numrering i denna karta över ägorna och gårdarna inte stämmer med numrering och littera i den ursprungliga kartan.

Kartorna är genomgående upprättade i skala ca 1:8000, där varje gård med sina marker är noggrant redovisade. Bebyggelsen är redovisad som en hussymbol, vilket innebär att det inte går att urskilja varje enskild byggnad på gården. Till den äldre kartan hör en beskrivning som tar upp alla ägorna till gårdarna redovisade enligt en viss mall, på ungefär samma sätt som i Revisionsboken 1653. Beskrivningen av gårdarna i detta fall bygger på socknen som grund. Kartorna ger en tydlig bild av att i princip all mark på Gotland var uppdelad på separata gårdar, inägor såväl som utägor, liksom fallet var redan 1653 och troligen, som nämnts, så tidigt som medeltid. Ett undantag utgörs här av delar av Sudret och Grötlingbo och Näs socknar, där det

---

¹⁶ Ronsten, J. 2007-2012. En kopia av renskrivningarna, liksom förteckning över alla lantmätarna finns i Visby Landsarkiv, på Almedalsbiblioteket.

¹⁷ Kartorna finns per socken i Lantmäteristyrelsens arkiv

Figur 4. File gård i Othem socken, så som den redovisas i tre versioner av skatllägningskartan som finns. Till vänster fältkartan (konceptkartan, som täcker hela socknen. I mitten den renritade versionen av nämna karta och till höger den slutliga kartan som låg till grund för beskattningen, från ca 1745. Som framgår är innehållet tämligen identiskt, men i konceptkartan finns en del text inom åkergärdet i söder som inte finns med i den renritade versionen. Notera också att littera i de två vänstra kartorna är identisk, men i den högra en annan.

förekom allmänningar¹⁸. Ägorna i beskrivningen redovisas i ordningen; åker, äng, hagar, skog och myr.

Kartbilden i sig ger en tydlig bild av uppdelningen av marken, där förekommande hägnader är tydligt utmärkta. I kartan är även många anläggningar utmärkta på kartan, såsom kalkugnar, tjärdalar (sojden), kvarnar etc, liksom fiskelägen och emellanåt större fornlämningar i form av rösen. Lantmätarna hade att nogsamt redogöra för alla de delar som fanns på en gård eller på fastlandet, en by. "Skogarne skola och så i lika mätto afmätas med alle andre uth- och omägor, som till hemmanet höra, specificerandes och beskrijfwandes på Chartan hwart för sig, såsom timmerskog, löffskog, masteskog, eek- och bökeskog, hassel-ollonskog, näfwer och basteskog, kohlskog..."¹⁹

Storskiftena - en detaljrik beskrivning av gårdarna

Slutet av 1700-talet börjar storskiften att genomföras på Gotland. Syftet med dessa skiften, som inte kom att beröra alla gårdar, var framför allt att samla brukarnas ägor till så få block som möjligt, men där bebyggelsen inte berördes och där ägomönstret i stort blev opåverkat från tidigare. Kartan visar med andra ord en direkt fortsättning på det äldre landskapet som avspeglar sig i kartan från ca 1700. Utvecklingen i landskapet från medeltid fram till 1700-talet hade inneburit en omfattande ägosplittring, framför allt i de centrala odlingsbygderna, mindre i skogbygden.

De gårdar som kom att skiftas var genomgående de som bestod av flera parter med en tydlig ägoblandning. De gårdar som ännu vid den här tiden enbart hade en brukare, kom som regel inte att storskiftas. Skiftet genomfördes med andra ord *per gård* och inte *per socken* som

¹⁸ Ivar Moberg, Gotland um das Jahr 1700. 1938

¹⁹ 1688 års lantmäteriinstruktion (från Styffe 1856)

tidigare, eller i form av *skifteslag* som vid laga skiftet ca 70-100 år senare, där skifteslagen som regel utgjordes av ett antal gårdar i en socken. En socken utgjordes normalt av ca 2-4 skifteslag.

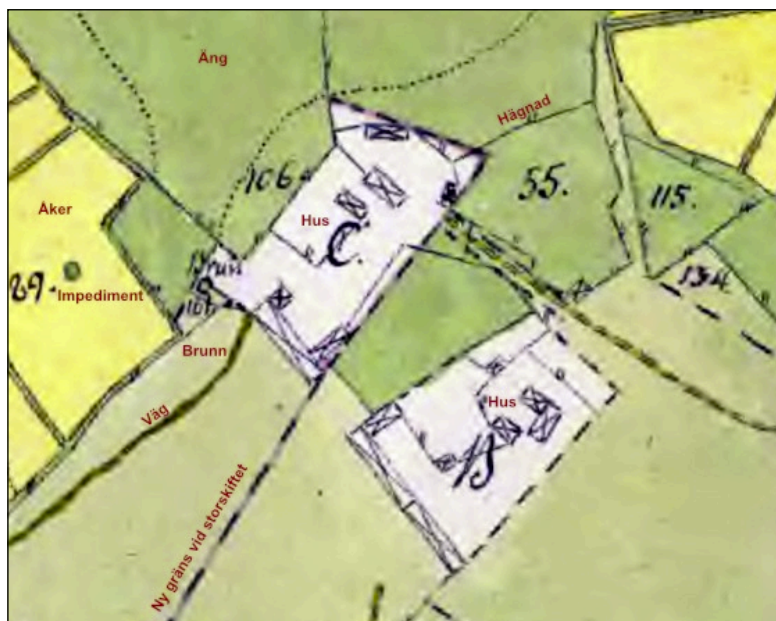
Originalkartorna över storskiftena på Gotland finns under Lantmäterimyndighetens arkiv, medan en renritad version, mycket lättläst och tydlig, finns under respektive socken i Lantmäteristyrelsens arkiv, ibland dock utan beledsagande text.

Storskifteskartorna, liksom laga skifteskartorna, är i skala 1:4000, vilket gör dem mycket detaljerade. Till kartorna hör också en beskrivning av varje *parts* ägor. Till skillnad mot tidigare karta, den så kallade skattläggningsskattan från ca 1700, så är således varje parts

enskilda ägor noterade vilket gör att man får en mycket detaljrik bild av landskapets uppdelning. Gränser i form av hägnader är tydligt utmärkta med heldragen linje och på jämna avstånd två korta tvärstreck, på samma sätt som i den så kallade skattläggningsskattan.

Gårdsgränser, som inte har hägnader, är streckade och längs dessa gränser är i kartan utmärkt så kallade märkträd, dvs de träd som kom att bilda hörnpunkter i rågångarna mellan gårdar i landskapet. Sträckningen av gårdsgränsen, hur den löper från ett märkträd, eller annan markering i terrängen, är utförligt beskrivet i karthandlingarna. Det är med andra ord tämligen tydligt i kartan vad som var inhägnad mark och icke hägnad mark.

Beskrivningen av ägorna följer i stora drag samma upplägg som i kartan 1700. Först tas upp om

Figur 5. Utdrag ur storskifteskartan över Altajme gård i Buttle socken 1789, akt H14-2_1, visande detaljer kring gårdstomterna till de två parterna B och C.

Figur 6. Utdrag ur storskiftet över Altajme i Buttle, visande utskogens gräns (rågång) mot gårdar i Garda. Gränser som skilde gårdar i utmarken som inte var hägnade, som i detta fall, markeras som streckade linjer, där gränsen är utmärkt med huggmärken i träd eller stubbar, så kallade Speketräd.

Hans Hansson 5/24 del eller 5/24 del, Högman:		1/10	25 th	29 th	13 th	25 th	69	25.777
Åker af gamla och nya ågor:								
76.	Gårdstomt af S.W. bland åker räknad	1.				13 th		2.250
77.	Jöden af öppnare jord	3.				7 th		3.750
78.	Västra Backåker af N.	3 th				7 th		4.275
79.	Jöden af S.	2.				21.		7.000
80.	Öst. Backåker af S.	2 th				17.		7.083
81.	Jöden af N.	3.				27.		13.500
82.	Hagbackåker	3.				13 th		6.750
83.	Kyrkåker af N.	3.				14 th		7.125
84.	Hägråker med lert	4 th				2.19 th		1.30.685
85.	Jöden 2 åndar	2.				6.		3.000
86.	Långåker af S.	6.				25.		2.0633
87.	Jöden	1.				17 th		2.716
88.	Dito	3.				11.		5.500
89.	Dito	4 th				22 th		16.723
90.	Ängåker af W.	5.				1.2.		28.773
91.	Jöden	4 th				20 th		15.775
92.	Uti Överste Söderhagen uprotas åker	3 th				1.16.		28.000
93.	Ty ebt Humble åker med lert	3 th				31.		18.083
Äng af nya och gamla ågor:								
94.	Nedre Söderhagen h.v. förhåller sig som	2 till 2.	2 th	2 th		13.4 th		7.28.221
95.	Kallög. Söderhagen med S. Humble h.v.	2	2	5 th	5 th	9.16.	3.	5.774
	Jöden perr	3	2	14 th	14 th	11.26.	3.	30.000
96.	Kallhagen härtyll	2	2	4 th	4 th	9.22.	3.	7.773
97.	S. Humble i Hövång h.v.	2	2	17 th	17 th	2.27.		30.773
98.	N. Humble af O. h.v.	2	2	7 th	7 th	2.		21.773
	Jöden perr	3	2	27 th	15 th			
99.	Humblegården af S. med Kallgård perr	3	2	1 th	2 th	9.		3.000
100.	Kallgården af S. med härtyll	2	2	2 th	2 th	6.26.	2.	26.833
101.	Svarnmyr af N.W. Hary	4	2	3 th	1 th	9.10.		24.874
Hagar och skog m.m.								
	Åkerrenar och linder med täppor	1.				6.31.	1.	5.167
102.	Norderhagen af N.	5.				15.27.	13.	6.500
103.	Tvilling skog af N.	3 th				3.12.		1.31.000
104.	Wreten första delen med lert af Södra Wretenhagen.	4.				24.25.	16.	16.667
105.	Jöden Vät	2.				16.		1.773
106.	S. hällmark af N.W. med öde åker	1.				7.5.	1.	6.167
107.	Backvat med vat därvid	2.				3.6.	1.	2.000
108.	2 ^{de} H. vid landsvägen	1.				5.17.		29.500
109.	Ett H. S.	4.				2.14.	1.	20.000
110.	Söder och kyrk skog	16.				49.28 th	12.	15.110
111.	Svarnhäll af S.	1.				24.		4.000
112.	Söder skog af W.	4.				5.25.	3.	27.773

Figur 7. Här ett exempel på hur texten är upplagd i beskrivningarna till storskiftena på Gotland. Dessa ägor tillhör en Hans Hansson, som äger 5/24 delar av gården Altajme i Butle socken. Överst noteras åker av gamla och nya ågor, därunder ängen, följt av rubriken Hagar och skog m.m. För åkern anges till höger vilken avkastning den ger, räknat i korntal. dvs korntalet 3 innebär att man sår ett korn och får tre tillbaka. Även ängen och hagar och skog var graderade. Noteras bör att under rubriken Hagar och skog m.m. återfinns alltid åkerrenar och linder med täppor. Linda står för en åker som ligger i långvarig träda.

åkermarken till gårdsparten, sedan följer en beskrivning av ängerna, följt av en beskrivning med rubriken Hage och Skog, och under denna rubrik brukar även myren redovisas. Vad som är väsentligt att notera är att skog och hagar genomgående redovisas som en samlad rubrik, vilket indikerar att hage och skog kan ses som två sidor av samma mynt, eller uttryckt på ett annat sätt, hagen, som ju var skogbeväxt, var den del av skogen som var inhägnad till bete. Beskrivningen i kartorna kan sägas ta sikte på de två huvudtyper av funktionellt landskap som var för handen i

det äldre agrarlandskapet, dvs *inägor/inmark* i form av åker och äng, och *utägor/utmark* med skog, inbegripet de hagar som inhägnade delar av skogen och förekommande myrar.

En väsentlig skillnad mot den äldre kartan är att i storskiftena, liksom i laga skiftena ca 100 år senare, är varje *byggnad* utritad och det går att tämligen enkelt transformera bebyggelsens läge i kartorna till dagens landskapssituation.

För Gotland är således all mark, såväl inägor som utmark, karterade och särredovisade på enskilda gårdar redan i den äldsta kartan och även beskrivet på samma sätt i jordeboken 1653. Detta skiljer sig markant från stora delar av fastlandet, där ofta enbart inägorna var kartlagda till och med upp i tiden för storskiftena under mitten av 1700-talet²⁰.

Jag kommer i det följande använda dessa tre källor, kopplat till litteratur, för att belysa ett antal specifika frågor som har med ägandet av gårdarna att göra och hur utmarken användes från 1600-talets mitt fram till mitten av 1800-talet, med betoning på utmarken.

Referenser och exempel som används för att belysa frågeställningarna kommer huvudsakligen att tas från tre skilda socknar. Dessa är *Othem* socken på norr, *Buttle* socken på centrala Gotland och *Sundre* socken längst i söder. De representerar skilda landskapstyper, där Othem är uppbyggt kring en nordsydlig dalgång med stora utmarker längs östra och västra kanten av socknen. Buttle är en typisk mellanbygd, med tät bebyggelse i ett skogsomgivet landskap, med tydlig kontinuitet ner i den äldre järnåldern i form av ett stort antal husgrunder och hägnader från tiden ifråga. *Sundre* socken slutligen, belägen, längst i söder på Gotland, hyser ett antal gårdar belägna runt en tämligen begränsad dalgång, med stora öppna hållmarker runtomkring och i stort sett i avsaknad av skog under äldre tid.

---

²⁰ Dahlström, A. 2006., sid 63.

Gårdar och ägare

Inledningsvis vill jag behandla frågan om gårdar och ägare, för att poängtera att Gotland består av vad vi kallar ensamgårdar och inte av byar och att socknens marker generellt var uppdelade på separata gårdarna från i alla fall 1600-tal och framåt, såväl vad gäller inägor som utägor. Jag vill också peka på att utvecklingen av antalet brukare per gård var förhållandevis konstant fram till mitten av 1800-talet, då delningen av gårdarna ökar tydligt. Man bör i sammanhanget komma ihåg att denna sena uppdelning av gårdar, eller snarare försäljning av delar av gårdar, inte alltid vid den här tiden handlade om att skapa nya jordbruk. Tiden innebar framför allt ett avstyckande av tomter till ett växande antal arbetare, tjänstemän och andra grupper av människor, som inte direkt bedrev något jordbruk.

Vidare är det viktigt att påtala att utvecklingen av antalet brukningsenheter under loppet av 1600-tal och 1700-tal var tämligen konstant. Det fanns i medeltidens Gotland strikta förbud på att sälja jord utanför släkten och det förefaller även ha funnits en stark intention bland bönderna under senare århundraden att inte splittra gårdarna långt fram i historisk tid²¹.

Genom de tre huvudkällor som här används får man en god bild av förändringar på gårdsnivå under en period av ca 150-200 år. Källorna pekar på en anmärkningsvärd stabilitet, vad avser t ex antalet brukare på en gård, även om det är en klar tendens att gårdarna klyvs i parter över tiden. Den synbara stabila utvecklingen döljer dock markanta problem på landsbygden i form av bland annat *ödegårdar*, som förekommer i stort antal under framför allt 1600-talets andra hälft.

Av intresse i sammanhanget är relationen mellan gård och brukare vid den här tiden och i vad mån det i detta material framgår förekomst av allmänningar på Gotland och hur dessa i så fall organiserades, om det var på gårdsnivå, mellan parter eller om det är på tings- eller sockennivå. I denna analys belyses situationen inledningsvis så som den framträder i Revisionsboken 1653, som följs upp med att belysa situationen i samband med kartläggningen 1700 och för storskiftena från slutet av 1700-talet och början av 1800-talet. En jämförelse rörande situationen vid laga skiftet mot slutet av 1800-talet berörs också till en del.

Revisionsboken 1653

Till att börja med framgår det tydligt i Revisionsboken att det på huvuddelen av gårdarna enbart fanns en brukare. Det nämns i boken hur ägaren har kommit i besittning av gården, t ex genom arv eller i gifte eller köpt av någon.

---

²¹ Gutalagen, kap. 28 om Jordaköp, stadgas följande; *”Jord må ingen sälja, om ej trångmål nödgar därtill. Då tillsäge han närmaste fränder med sockenmän och ättemän, och de pröve, vad som nödgar. Men den som giver penningar för jord utan denna prövning, han har därmed förverkat sina penningar, och han böte tolv marker till landet och andra tolv till de skyldemän, som riva köpet. Men jord är aldrig lagligen köpt, utan med tingsmännens prövning, och avraden skall stå redo under ett år”*. Se även Siltberg, T. 1990.

Ser man till Othem socken som en representant för norra Gotland, som består av 13 gårdar, är alla utom en brukad av en bonde. Den enda gård som hade två brukare var Norrbys i norra delen av socknen. Texten till Norrbys lyder; *"Dhen eene halfwedeel af gården bruckar Larss Hansson, hwilcken köpte sin deel af sine stiuftbarn för 40 d. Dhen öfrige hälfft besitter Olof Rassmusson, hwilcken för 15 åhr sådan köpte sin hallpart af Hans Olofsson i Wijssby för 63 dr"*.

Samma sak kan illustreras med en socken på mellersta Gotland; Buttle socken. För Buttle socken, som består av 8 gårdar, gäller att 3 gårdar ägs och brukas av en ägare, en gård Häxarve, är öde och *"hafwer varit öde uthj ett åhr"*. Stora Velinge och Nygårds är delade på två brukare, så även Österby som är ett kronohemman, dvs en gård som dragits in till staten för att bonden inte kunnat betala skatten, och som beskrivs på följande sätt vad gäller ägandet; *"Bruckas half af Hanss Persson, hwilcken a:o 1652 blef dher insatt af dommaren Jacob Gartarfwe, dhen andre hälfft ligger ödhe"*.

En gård avviker från övriga genom att den till och från varit delad på fyra parter, där vissa parter periodvis legat öde, andra ärvt och andra köpts. Det gäller Altajme gård, som vi skall återkomma till i ett annat sammanhang. Beskrivningen av ägandet i Revisionsboken lyder; *"Bruckas af Jacob Persson halfparten, hwilcken han for 4 åhr sådan köpte af Maren sahl. Baltsar Smidts effterlefwerska för 37 dr. Den fiärdedeel af dhenne bem:te hälfft bruckar Hanss Larsson, hwilcken han köpt hafuer af bem:te Jacob Persson, dhen andre gårdsens hälfft ligger ödhe"*.

Genom köp, upptagande av öde etc har gården över tiden kommit att delas i flera egna parter, men när Revisionen genomförs 1653 finns här bara två brukare.

Det tredje exemplet hämtar vi från Sudret och då den allra sydligaste socknen, Sundre socken. Socken består av 10 gårdar, där alla är *skattegårdar*, förutom en som är *kronogård*, dvs legat öde en period och är indragen till Kronan. En genomläsning av gårdarnas ägande ger en belysande bild av de svåra år som var på 1600-talet. Jag tar upp om ägandet i detalj för varje gård, då de väl belyser situationen i Sundre.

- Gården Othes: *"Bruckas af Niells Dawedhsson, som hafuer ärfdt heele gården medh sin hustru och nutit 3 åhrs frijhet för det han hadhe bortmist sin booskaap, effter tingswittnes innehåld daterat Qwinnegårde den 26 februarij a:o 1650, så och h:r gouverneurens derå gifne confirmation den 18 decembris a:o 1651. Skattar alltsså a:_o 1653"*.
- Gården Wästergårdh: *"Tridieparten bruckas af Michel Olofson och ⅓ af een änckia, wilcka bägge hafwa ärfdt gården"*.
- Gården Wännes: *"Bruckas af Niells Larsson, hwilcken köpte gården för 5 åhr sådan af een änckia för 50 dahl:r sillfwermyndt"*.
- Gården Tommesse: *"Bruckas af Peer Hindrichsson, hwilcken hafuer ärfdt gården effter sine förälldrar"*.
- Gården Majstre: *Bruyckas ½ af Peer Niellsson, hwilcken hafwer ärfdt sin deel, den andra halfpart af Olof Nielsson som hafwer sin deel köpt för 8 dahl:r sillfwermyndt. Hafwa nutit 3 åhrs frijheet för det dhe hafwa bortmist deras booskaap efter tingswittnes innehåldt, daterat*

Qwinnegårds den 26 februartij a:o 1650, så och h:r gouverneurens derå gifne confirmation den 18 decemb. a:o 1651.

- Gården Skoge. " Skouge ähr ett halfft hemman om fyra marckeleij... och nu ingen åboo, efftersom dhen förra åboen Olof Pädersen/ som hade 3 åhrs frijheet för sin boskapsbortmistande skull effter tingswittnes innehåldt, daterar Qwinnegårdh den 28 februarij a:o 1650, så och h:r gouveeurens derå gifna confirmation den 18 decembris 1651 / är död och änckian af Larss Niellsson Wännes befrijat.
- Gården Hallbiens: Bruckas af Michell Olofsson, hwilcken hafwer ärdh gården medh sin hustro.
- Gården Digrans: Bruckas af Jacob Olofson, hwilcken hafwer ärdt gården. Skattar 1653 effter 3 åhra frijheet.
- Gården Thore: Bruckas af een änckia Brijta Olofsdotter benemdh, hwilcken hafwer ärdt gårdhen.
- Kronohemmanet Juves: Optagen af Mårthen Persson a:o 1652 sådan gården hadhe warit 10 åhr ödhe".

Beskrivningarna över ägoförhållandena av gårdarna i Sundre socken, och andra socknar för den delen, ger en provkarta både på hur gårdar kunde ägas, hur många brukare det fanns på gårdarna och de många ödegårdar som fanns på Gotland under 1600-talet, särskilt på Sudret.

Väger man samman bilden som framträder i denna källa är det tydligt att bebyggelsen på Gotland under 1600-tal, och av allt att döma långt ner i förhistorisk tid, bestod av *ensamgårdar* brukade av en bonde, även om det fanns enstaka undantag med ett par eller ibland tre brukare (gårdsparter).

De gårdar som är brukade av en bonde är oftast de gårdar som har ärvts genom generationer. Gårdar eller delar av gårdar som har köpts, vare sig från kronan i form av ödegårdar, där man fick skattebefrielse för upptagandet, eller av andra personer, har en tendens att vara delade i två eller ibland i fler parter.

Flera av gårdarna i Sundre har fått skattefrihet i 3 år mot bakgrund av boskapsbortmistande. Det förekommer ofta i beskrivningarna att man har fått skattebefrielse mot bakgrund av problem som uppstått. Det kan vara större skogsbränder, så som i fallet Buttle, eller att boskapen har dött, troligen på grund av någon smittsam sjukdom.

Man kan för övrigt notera vad Siltberg kommer fram till rörande uppgifterna i Revisionsboken. Han har gjort en "genomgång av Revisionsbokens 1 555 gårdar och visar att ett överväldigande flertal, nämligen 1 532 st, existerade fortfarande 1871 och därmed även in i vår tid. Jag har kallat dessa gårdar »permanent«. Vi kan utgå från att alla eller nästan alla fanns även långt före 1653"²².

---

²² Siltberg, T. 1990 (citerad i Siltberg, T. 2013).

En sammanräkning över hela Gotland, utförd av Tryggve Siltberg²³ visar att av de 1 555 gårdarna som finns upptagna i Revisionsboken 1653 bestod 1 263 av endast en gårdspart, 203 gårdar av två parter, 11 av tre och 1 av fyra parter. Partklyningen föregicks på 1500-talet och tidigare av hemmansklyvning, då gårdar delades och då namn av typen Stora-Lilla (1500-talet och början av 1600-talet), eller helt olika namn (1500-talet och framför allt tidigare) uppstod.

Karteringen av Gotland kring 1700

Följer man nu nämnda socknar ca 40 år framåt i tiden kommer vi till den så kallade *skatlägningskartan* över Gotland. Gör man motsvarande studie av antalet parter och därmed brukare, visar det sig, föga förvånande, att antalet parter har ökat, men att det har skett tämligen ojämnt och i vissa fall i relativt ringa grad.

Förändringen i antalet parter på gårdarna innebär i exemplet Othem att antalet parter har ökat med en ny part på sju av socknens tretton gårdar. Övriga gårdar, dvs närmare hälften av gårdarna, består alltjämt av enbart en part, brukad av en bonde/markägare. Här spelar det in att många gårdar i Othem är under lång tid ägda av kalkpatroner vilket troligen medfört en mycket begränsad partklyvning.

Situationen är likartad i såväl Buttle socken som i Sundre socken, med mycket små förändringar över tid vad gäller antalet brukare. Det bör för övrigt noteras vad gäller Buttle socken, och i viss mån även Sundre socken, det stora antalet ödegårdar och ödeparter, som ett belysande belägg för de svåra tider som var rådande på Gotland under andra hälften av 1600-talet.

Figur 8. Antalet brukare/partar på gårdarna i Othem, Buttle och Sundre socken från 1653 till slutet av 1800-talet. Källorna är Revisionsboken från 1653, kartan från ca 1700, storskiftena (ss) och laga skiftena (ls).

Brukare (parter) 1653-1800 Othem socken				
Gård	1653	1700	s.s.	l.s.
Othemars	1	2	4	7
Stenstugu	1	2	3	5
Busarve	1	2		1
Norrby	2	3		3
Barshaga	1	1	2	7
Närs	1	1	4	3
Klints	1	1	2	3
Ytings	1	1	2	5
File	1	1	3	2
Kviende	1	2		1
Långume	1	2		
Österby	1	2	2	1
Spillings	1	1		1

Brukare (parter) 1653-ca 1900 Buttle socken				
Gård	1653	1700	s.s	l.s 1882
Stora Vellinge	2	1 (1 öde)	2	11
Häxarve	öde	1 (1 öde)	2	2
Nygårds	2	1 (1 öde)		5
Änge	1	1	1	2
Buttlegårda	1	2	4	13
Lilla Vellinge	1	1		1
Österby	1 (1 öde)	1	2	3
Altajme	2 (1 öde)	2 (halva gården öde)	3	7

Brukare (parter) 1653-ca 1900 Sundre socken				
Gård	1653	1700	s.s	l.s
Ottes	1	1	2	4
Västergårde	2	3	3	5
Vännes	1	2		9
Tomase	1	1		5
Majstre	2	öde	2	3
Skoge	1	1	2	2
Hallbjens	1	1		6
Digrans	1	2	2	6
Tore	1	1		1
Juves	1	1	3	3

²³ Siltberg, T. 2013, sid 133.

Ca 100 år senare genomförs *storskiftet* på Gotland och i våra tre testssocknar kan man konstatera att antalet parter visserligen har ökat på de flesta gårdarna, men att gårdarna ännu fram mot 1800 sällan utgjordes av mer än 2-3 parter, som i Sundre till exempel. Storskiftena över gårdarna i Othem visar, där skiften har genomförts, att antalet gårdsparter nu varierar mellan 2 och 4.

Följer man utvecklingen fram till slutet av 1800-talet och *laga skiftenas* genomförande, har antalet brukare/markägare utökats tydligt, även om det ännu finns gårdar som bara hyser en brukare, såsom Lilla Vellinge i Buttle, Busarve, Kviende och Österby i Othem socken och Tore i Sundre socken. Att Othem har förhållandevis få brukare på många gårdar hänger sannolikt samman med att mer än hälften av gårdarna ägs av kalkpatroner, något som jag återkommer till längre fram.

Buttle socken under slutet av 1800-talet avviker från Othem och Sundre genom att några gårdar uppvisar ett förhållandevis stort antal markägare/brukare. På Buttlegårda är upptecknat hela 13 markägare, på Stora Vellinge 11 och på Altajme 7. Man skall då ha i minnet att partklyvningen automatiskt kom att innebära att varje part fick allt mindre jord att bruka. Det framgår tydligt när man ser på hemmanstalen för brukarna på exempelvis Altajme gård i Buttle. Markägarna står upptagna på följande sätt och med proportioner räknat i mantal²⁴;

1. August Larsson, 508/1000
2. Hans Pettersson, 134/1000
3. Carl Jakobsson, 34/1000
4. Fredrik Söderberg 15/1000
5. Petter Höggren 10/1000
6. Olof Lindström 34/1000
7. Carl Westergren 15/1000

Siffrorna antyder att vi kan räkna med två parter som regelrätta jordbruksenheter, vilka tillsammans äger ca 65 % av gården Altajmes marker. Resterande delar utgörs av tämligen begränsade marker, i flera fall snarast motsvarande en stor tomt med trädgård, men inte mycket mer.

Denna uppdelning av markerna under slutet av 1800-talet, eller snarare försäljning av mindre markstycken för boende, som syns i laga skiftena, skall inte automatiskt ses som att antalet fullsuttna bönder ökade. Situationen speglar mer utvecklingen mot mindre fastigheter bebodda av andra människor än bönder, såsom kalkugnsmakare, skollärare, timmermän, tjänstemän, arbetare etc. För exempelvis Buttlegårda i Buttle socken är i laga skiftet upptecknat bland

---

²⁴ Laga skifte över Buttle, Lantmäteristyrelsens arkiv, akt H14-2_2

markägarna "skolläraren Pettersson, Fahnjunkaren Häglund och handlanden C. A. Nyström"²⁵. Dessa torde knappast vara att betrakta som jordbrukare, även om de kan ha haft en gris hemma vid att slakta till jul

---

²⁵ Laga skifte över Buttle, Lantmäteristyrelsens arkiv, akt H14-2_2.

Ägandet av marken och frågan om allmänningar

Genomgången ovan visar att den gotländska gården är en institution som går långt bak i tiden och är karaktäristisk för hela Gotland. Jag har även översiktligt berört att all mark på Gotland, inägor såväl som utägor, under 1600-talet och framåt var uppdelad på enskilda gårdar, vilket framgår tydligt av såväl Revisionsboken 1653 som av kartläggningen kring år 1700. Även i äldre källor, som husförhörslängder från 1477 och ödegårdslistan från 1585, träder den enskilda gården fram som kameral enhet²⁶. Marken och gårdarna kunde då ägas av bönderna själva, som skattegårdar, eller av kronan som kronogårdar, uppkomna genom en tämligen omfattande ödeläggelse av gårdar eller parter under framför allt 1600-talets andra hälft.

I det här sammanhanget kan det då finnas skäl att beröra frågan om allmänningar under äldre tid på Gotland. Det förs ofta fram i tolkningen av nyttjandet av utmarken på Gotland att den fungerade som allmänning för socknen, eller för vissa gårdar och att i stort sett all skog betades, oberoende av vilken tid vi talar om. Frågan om betet på skog återkommer jag till längre fram, här är avsikten att lyfta frågan om ägandet av marken och förekomsten av allmänningar, dvs mark som kunde brukas gemensamt eller för allas del.

Som ovan nämndes uppräknas i Revisionsboken 1653 varje gårds ägor enligt en mall som är lika för samtliga gårdar. Här nämns i tur och ordning; åker, äng, hage, skog och myr. Vad man kan konstatera är att i princip all mark, såväl inägor som utägor, är uppdelade på separata gårdar. Samma bild möter oss i den första kartläggningen av Gotland, där i princip alla mark var uppdelad på enskilda gårdar, med vissa undantag som vi kommer till. Denna process med en uppdelning av alla marker på separata gårdar sker av allt att döma under loppet av medeltiden, inte minst mot bakgrund av den kraftiga expansionen i samhället, fram till nedgången under 1300-talets mitt. Man kan notera att i Gutalagen, nedtecknad kring 1220, finns ett antal paragrafer som pekar på att skogar kunde vara både privata och en form av allmänning, uttryckt som "oskiftad skog".

I kapitel 25 i Gutalagen nämns följande ;" *Twista två män om skog, då skall man hava två vittnesbörd: grannars vittnesbörd och arbetes vittnesbörd. Att man om våren tillrett ved eller kluvit gårdsle och lagt det på stubbe eller avhuggit grenar och burit det tillsamman och där låtit det torka till hösten, det är fullt arbetes vittnesbörd. Vitsord skall den hava, som har drygare vittnesbörd av grannar, att arbete är utfört omkring. En av dem som äger mest skall först gå till ed. Vill han ej vittna med ed, då skall hans vittnesbörd icke duga för någondera".*

Vidare sägs i samma kapitel, § 3. *"Ingen må giva en annan lov att hugga i oskiftad skog eller att slå ag i oskiftad myr, utan att han är saker till tre marker åt målsäganden och tre andra åt folket",*

---

²⁶ Siltberg, T. 2013, Ersson, P-G. 1974.

samtidigt som fortsättningen lyder, *"Ingen må djärvas att arbeta i en annans skog eller myr, utan att det kan lagligen tagas från honom, som han far med, virke eller dragare. Men säger han, att den andre olagligen har tagit det, då styrke han det med syn"*.

Mot ett privat ägande av skog/utmark pekar även § 4. *"Om någon får skada på skog eller andra ägor och vill han misstro någon om något, då må ingen saklöst vägra en annan rannsaking och syn"*. Vidare pekar inledande paragrafen i kap. 63 på ett privat ägande av skog; *"Envar som hugger i en annans skogar, inom hägnad eller utom, och åker dit, böte tre marker penningar, och give fullt tillbaka"*. Av intresse här är att man nämner inom eller utom hägnad, vilket visar att delar av skogsmarken var hägnad för bete, på samma sätt som möter oss i 1600-talets källor.

I gårdsbeskrivningarna i Revisionsboken 1653 nämns ingenting om allmänningar under vare sig gårdar eller socknar. Dock finns en del uppgifter under varje *ting*. Här omnämns om de *allmänningar* som fanns vid den här tiden och även de holmar etc som räknades till kronan. För varje ting är även noterat vad inbyggarna fick sina penningar ifrån, vilket vi återkommer till.

I beskrivningen till de 20 tingen finns dock endast en handfull uppgifter om allmänningar och ett antal holmar som hör till kronan, men som nyttjas av bönder mot betalning. Allmänningarna är redovisade på ting, då tinget var den skattemässiga grund som fanns för att betala skatten, en ordning som kan följas via Gutasagan och Gutalagen ner i sannolikt vikingatid. Någon uppdelning på allmänningar eller samfälligheter på sockennivå, eller på gårdsnivå finns inte noterat i Revisionsboken 1653.

Vad är det då som har tagits upp som allmänningar? Nedanstående allmänningar och kronans holmar är förtecknade i Revisionsboken. Jag använder den ursprungliga texten ur den tryckta versionen av Revisionsboken²⁷.

- **Hoburgs ting:** *"I Hoborgs tingh äre två allmenningar, een i Fijde fiärdungh, der man bryter kalcksteen widh Busswijck, så och ett stycke skough wijdh Tuwijck beläget, hwilcken skogh doch Österby åboor förmaener höra till sin skattegårdh."* Revisionsboken Del 1 Sudertredingen, sid 45.
- **Hemse ting:** *Uthför Rohne strandh ligger een hollme som hörer chronan till och kallas Rohnehollm eller Foglehollmen. hwilcken dommaren i Hemsse tingh altijdh hafwer bruckat till muulbeete och gifwit för honom åhrligen i löön 1 rdr. Emellan Burss och Rohne strandbodas är een platts belägen, som kallas Näsler eller Jugareplattsen (Jägareplatsen), som hörer cronan till och kan intet till noget synnerligt wara dogsse"*. Sudertredingen sid 45.
- **Burs ting:** *Widh Hampnegården på Näär är een åker till 2 ½ tunnelandh, änggh till 5 manss slätt och een haga till een häst, hwilcken cronones strandrijdare bruckar. I Burss tingh äre fyre allmenningar, nembl. ett stycke skoughmarck Rocklösa (Rockelösa) benemdh, ett stycke skough*

---

²⁷ Revisionsboken 1653. Visby 1974-79.

kallas Nylunds, een skougsbacka kallas Kongens Jacht (Kongenssiacht), noch een skougsbacka som och kallas Kongens Jacht (Kongensshacht), widh stranden belägen.

- **Garda ting:** Uthj Gardha tingh är een allmenningh, nembl. een skougsbacka som kallas Kongens Jacht, with Gumbalda i Low sochen.
- **Kräklinge ting:** Uthj detta tingh äre twenne allmenningar eller croneuthjordher. Nembligen, Bleekedaahl, een myyr om 4 mans slätt, emellan Gothum och Wallsteen sochnar belägen. Engsrum (Eenewe), een skougsbacka, hwar allenast een häst kan hafwa beeth.
- **Björke ting.** Emellan klostret i Roma och Warpelöse gårdh i Bircke sochn ligger ett stycke chroneskough, som elliest kallas allmänningen.
- **Stenkumla ting:** Här i Steenkumbla tingh är en allmenningh, på Tåffta heedh een skarp steenbacka heeter Raskes, hwilcken medh speeketrädh (betyyder märkträd i en gräns, min notering) är afmärkt
- **Bäls ting:** Uthj detta tingh är en allmenningh kallas Strömskongen till 2 hästars beethe stoor widh Slijte belägen. Uthj detta tingh är een wijck belägen, som kallas Boowijck, hwaruthj flyta af landet 3 strömmar, hwaraf chronone tiondefisk tillfaller hwilcket gouver:ne för detta sigh tillwällat hafua, och nu doch revoceres till H:s Kongl. Hög:tts wijdare behagh och nådige resolution.
- **Rute ting:** Uthanför detta tingh i saltsiöön äre effterskreffne ch(ro)nehollmar belägne, nembl. Uthför Walle gårdh är Foreldshollmen belägen, hwilcken best(år) af 18 mans slätt änggh, godh skough, siälestrandh på 4 steen(ar) så och 4 noothwarp, hwaraf åhrligen skattas, af dhen ho(nom) hyrer 6 t:r tiära". "Uthför Ahla gårdh ligger Skeenhollmen, som bruckas till chronan och består af 3 eller 400 mans slätt änggh, hwaraf chronan åhrligen kan bekomma 3 elelr 400 lass höö.
"Emoot Mallms gårdh i Hellewijck sochn ligger Clausshollmen, hwilcken består af 20 mans slätt änggh och fiällfiskie till 3 notewarper, på hwilcken hollma förrige befallningsman Lars Larsson hafuer Henne Kongl. Majj:tta breef, hwarföre han och honlm uthyrer för 4 t:r strömmingh.
Ifrån bem:te holma kann wadas till Fioge, som är ewn lijten hollma hwarpå allenast nogre getter kunna födas, hafwer och elliest ett nothewarp. Hyres af rådman i Wijssby Lars Mattson, hwilcken och under samma hyra bruckar effterskreffne 4 hollmar, nr1.
Eenhollmen, hwarpå nogre få getter kunna hafua sin föda. Hafuer och elliest een kuutesteen wijdh hurilcken the fånga siäälär.
Grunde är een lijten hollma, hwilcken består af 2 mans slätt änggh, huareffter dhen honom hyrer kan 3 lass höö bekomma.
Asundhhollm hafuer beet till 20 hästar och 6 notewarp, der uthanföre. Mege är såssom ett skiäär och bruckas till fiskiebåtars uppådragande. Och gifues åhrligen af owan nästskreffne 5 holmar i hyra 16 rdr-
Ytterhollmen är een lijten hollm hwarpå nogre få fåår eller getter kunna een tijdh hafua sin födha.
Sanct Olofshollm, kallas ett nääs af fastlandet Nystug och Sudergårdh i Hellwijck sochn tillhörigh.
"Siu mijihl uthanför Fåhröo emoot Ellsnäbben och Landsort ligger een öö som kallas Gottskee Sandöo, hwilcken för detta alldrig hafuer warit skattlagdh. Men efftersom under samme öö är skiönt kuutfiskie så och annat fiskie, ty är hon taxerat och för 10 stycken siäälhudar och 2 1/2 tunna siäälspäck för arenderat".

Som framgår finns det ett fåtal allmänningar av tämligen begränsad omfattning runt om på ön, företrädesvis på södra Gotland. Till detta kommer ett antal öar och andra marker som hör till kronan, men som arrenderats ut till bönder eller till visbyborgare. Det är troligt att alla dessa allmänningar och kronoäggor utgör mark som hör till kronan generellt. Vi kan med andra ord tala om att det på Gotland, vid tiden för svenskt övertagande av Gotland, finns ett antal *kronoallmänningar*.

Några belägg för att det skulle ha funnits allmänningar byggda på gårdarna som bas finns inte. Detta kan synas märkligt, när vi i skattdokumentationsskattan, 40 år senare, har tydliga belägg för att det inom vissa delar på sydligaste Gotland förekom allmänningar. Möjligen är det så att Revisionsboken i princip enbart tar upp allmänningar som på ett eller annat sätt hörde till kronan och som skulle kunna ge ränta till kronan. I kartan omkring år 1700 är det helt klart att det existerade allmänningar på sydligaste Gotland.

En i sammanhanget intressant iakttagelse man kan göra i beskrivningen till de ovan refererade texterna om allmänningarna i Hoburgs ting, är att bonden på Österby gård, som ligger i Fide socken, menar att den skog som är upptagen i Hoburgs ting vid "Tuyviekn" som allmänning, egentligen skulle höra till hans gård och inte vara en samfällighet. Ett tydligt belägg för att skogen, om ej till 100 %, var uppdelad på gårdar vid tiden för svenskt övertagande av Gotland. *Tuviken* ligger vid den östra stranden av Fide socken och utgörs av skogsmark.

Väger man samman informationen från Revisionsboken kan man konstatera att Gotland utgörs vid den här tiden av ca 1550 enskilda gårdar, vilka brukas av som regel *en bonde på varje gård*²⁸. I vissa fall är gårdarna kluvna, och då som regel i två delar och i enstaka fall i fler delar.

Det framgår också att i det närmaste *all mark var uppdelad på separata gårdar*, såväl inägor som utmark. Med andra ord var marken knuten till enskilda gårdar, vilket rimmar väl med de antydningar om ägorna som syns redan i Gutalagen från ca 1220.

Gotland skiljer sig således från fastlandet vad gäller ägandet av mark och kameral organisation. Här finns inga byar av traditionell fastlandskaraktär och inte heller någon form av allmänningar motsvarande byallmänningar, möjligen då med undantag av socknarna på sydligaste Gotland.

Revisionsboken är en uppteckning av förhållanden på gårdarna och saknar en konkret karta som tydligare kunde ha belyst frågan om allmänningar vid den här tiden. Den äldsta kartan, ca 1700, utgör härvid en bättre källa till förståelsen av ägandet av marken, både genom vad som är utritat på kartan och vad som står omnämnt i beskrivningen till kartan.

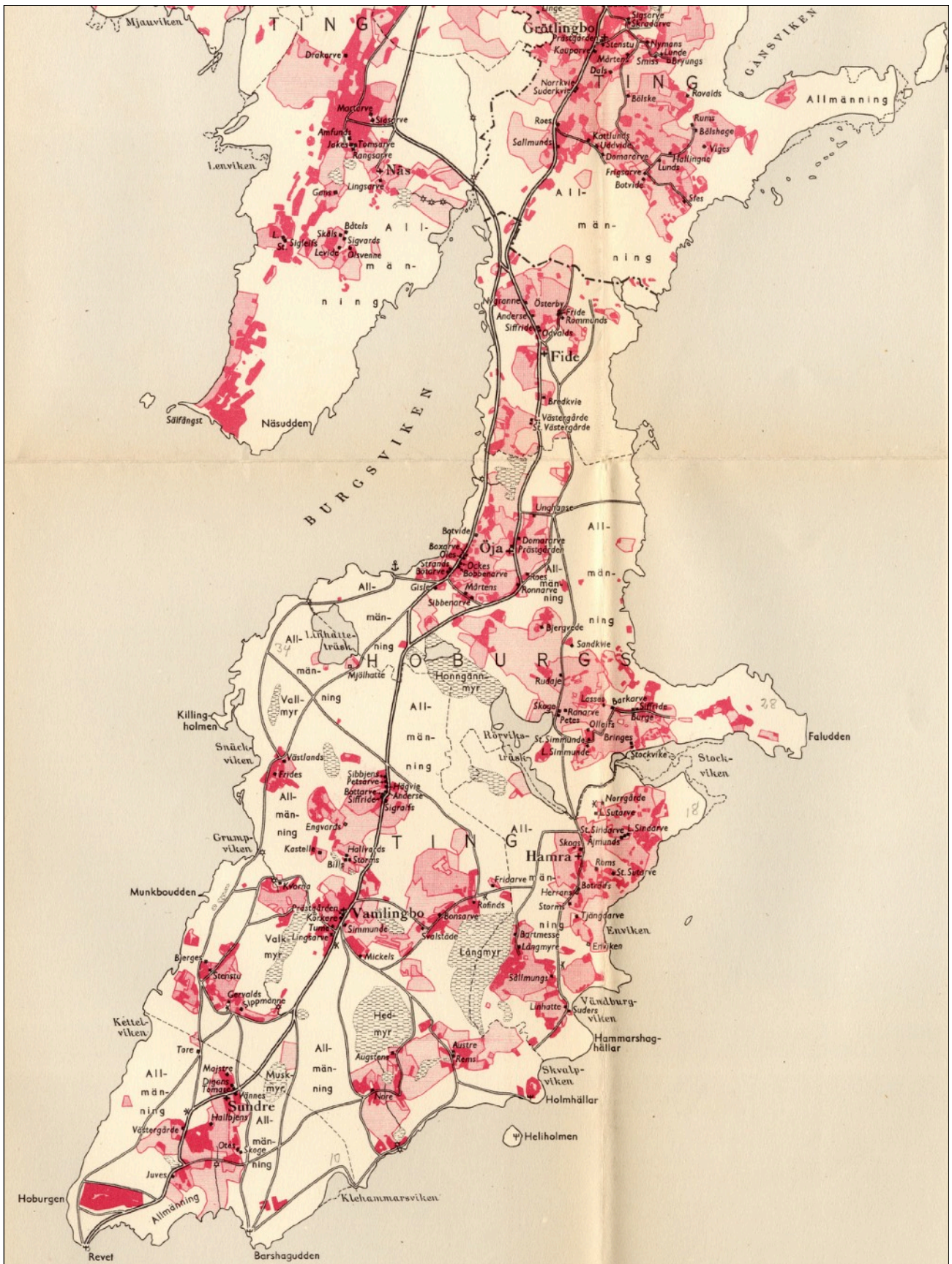
Ivar Moberg gjorde, i sin avhandling 1938²⁹, en total kartläggning av Gotland utifrån de så kallade skattdokumentationsskattorna. I hans sammanställning (där Fårö inte ingår) kan man notera att

---

²⁸ Siltberg, T. 2013. Gotlands gårdssamhälle 1413-1900 och ödegårdsfrågan 1514-1750,.

²⁹ Moberg, I. 1938. Gotland um das Jahr 1700.

Figur 9. Utdrag ur Ivar Mobergs karta över Gotland år 1700, bygd på skattdrägningskartorna. I hans arbete visar han att allmänningar förekommer i de 7 sydligaste socknarna på Gotland,; från Sundre i söder upp till och med Grötlingbo och Näs. Men inte i några andra socknar på Gotland. Mörkrött är åker, halvrött är äng och ljusrött är hagmark, ofärgat skog/utmark. Allmänningarna är utmärkta med beteckningen "Allmanning" i kartan. Fide finns inte upptaget som område med allmänningssmark, men här finns av allt att döma också allmänningar.

allmänningar återfinns inom följande socknar; Sundre, Vamlingbo, Hamra, Öja, Näs och Grötlingbo. I hans arbete är inte utmärkt några allmänningar i Fide socken, men studerar man kartan över Fide från 1752 finns det allmänningar i kartan, dock ej omnämnda i texterna över gårdarna, annat än sporadiskt. Några andra socknar på Gotland har Moberg inte noterat med allmänningar och jag har inte heller stött på några i mina forskningar om det gotländska landskapet³⁰. Sockenallmänningar, om vi kan kalla dem för det, är således en företeelse som är helt koncentrerad till sydligaste Gotland.

Bengt Pettersson använder i sitt arbete om "flora och dynamik i den gotländska vegetationen" från 1955 Ivar Mobergs karta från 1938 i sin beskrivning av förhållandena på Gotland. "Av Mobergs karta framgår tydligt, att stora områden av södra Gotland voro betesallmänningar, och det är av intresse, att de talrika stengärdesgårdarna i dessa områden äro av senare datum; de skilda parcellerna kallas nu hagar"³¹. Det bör noteras härvid att de "stora områden av Gotland" Pettersson nämner utgörs av Storsudret plus Näs och Grötlingbo, dvs de 7 (av 92) sydligaste socknarna på Gotland. Den något svepande tolkningen av Pettersson har fått många senare efterföljare att tolka situationen sådan att bete på allmänningar skedde över stora delar av Gotland.

Utanför Sudret finns dock inga spår av allmänningar i kartorna eller i de texter som hör till kartorna över resterande delar av Gotland, med ett möjligt undantag av Fårö som jag inte går in på här. Det går med andra ord inte att använda förhållandena på Sudret som en intäkt för att situationen har varit likartad inom resterande delar av Gotland. I alla fall inte under 1600-tal och senare tider.

Hur det var med allmänningar under äldre tid, ner i förhistorisk, tid, kan vi naturligtvis inte ge ett entydigt svar på. Men vad man tämligen säkert kan säga är att allmänningar på Gotland, med undantag av Sudret, inte har varit för handen på Gotland sedan 1600-talet, troligen redan från medeltid. Det har med andra ord under historisk tid inte funnits allmänningar på Gotland av den typ som var vanligt förekommande inom fastlandets byar.

Varför skiljer sig då Sudret från övriga Gotland i fråga om allmänningar? De äldre kartorna över Sudret och beskrivningarna till kartan ger en fingervisning om en möjlig orsak. Sudret, och då även Näs och sydöstra delarna av Grötlingbo är genomgående marker av utpräglad hållmarkskaraktär med tunna jordar och den skog som till del funnits på Sudret har tidigt försvunnit. En tidig frånvaro av skog ligger säkerligen till en del bakom att inget område på Gotland har så många stenhusbyggnader från medeltid som Sudret. Det generella var att mangårdsbyggnader och andra byggnader byggdes i trä under medeltid och historisk tid, upp till mitten av 1700-talet. Det fanns förmodligen inget större behov av att hägna in och privatisera utmarken, då den viktiga råvaran skog i stort sett saknades på Sudret. Områdena betingade

---

³⁰ Carlsson, D. 1979 m fl.

³¹ Pettersson, B. 1955.

inget större ekonomiskt värde ur skoglig synpunkt, motsvarande det som fanns i de omfattande skogarna på norra Gotland.

För att illustrera frågan om allmänningar på Sudret vill jag återknyta till Sundre socken. I Mobergs karta är utmärkt att vissa delar av socknen var allmänningsmark, medan övriga delar, inklusive vissa utmarker, var uppdelade på gårdar vid den här tiden. Der var således så att inte all utmark var allmänning, stora delar var uppdelade på separata gårdar.

I beskrivningen till socknen och dess gårdar år 1702 finns en särskild notering av allmänningarna. Tre områden är särskilt utpekade som allmänningar och beskrivningen till dem lyder enligt följande;

- "A/ Allmänningsmark utan Otes, Skougs, Wännas, Tomesa och Digrems och till Barshaga, av skarp och oduglig mark, samt bete ganska ringa, och ingen skog - av alvar och små kalksten med små berghällar och ör - dock något lamm-bete men ringa för storboskap".
- "Nock allmänningsmark vid och på västra sidan om Wästergårda merendels av en natur, dock emot sjökanten grus sten, till finnandes till slipsten och likstenar uti jorden... ganska ringa bete för storboskap allenast för getter och får tjänlig".
- "Såsom ock ifrån Refwe och till Kitlewijken kommer ringa eller ingen släke till lands. Item ringa el. ingen fiskning brukas. Allmänning vid och nedan Bunnäs av slätmark och någorledes bete... brukas till fiskarnas hästbeten, kunde ock väl upprivas och tjäna till åker, men ingen skog finns till hägn, jorden av ör och småsten"³².

Beskrivningen ger en tydlig uppfattning om hur dåliga markerna var för bete och att skogen i det stora hela lyser med sin frånvaro inom Sundre socken, något som Linné också noterar.

Allmänningsmarken är uppdelad på tre område i socknen, direkt i anslutning till hällmarken som hör till flera gårdar. Kartan, figur 10, visar på vilka delar av Sundre som betecknades som allmänningar. I kartan har de enbart en siffra, ingen bokstav markerad, som skulle

Figur 10. Sundre socken omkring 1700. I kartan är inlagt med blå linje de ytor som var upptagna som allmänningar. Det rör sig om ett större sammanhängande område i väster och ett i öster. Övriga delar av utmarken ar uppdelad på separata gårdar.

³² Beskrivning till gårdarna i Sundre 1702. Jacob Ronsten

Figur 11. Den nordvästra delen av utmarken inom Hamra socken 1700. Ägofigureerna antyder att det pågår en process som innebär att allmanningen är under uppdelning på enskilda gårdar. Den stora ytan i nedre centrala delen av kartan, med numer 26, är allmänning, medan delarna nordväst om detta område är uppdelade på enskilda gårdar (före siffran står en bokstav, som visar vilken gård som är ägare till den delen). De raka linjerna kan ses som en indikator på en process som inom ett antal år leder till att all mark är uppdelad på gårdar.

hänvisa till en särskild gård. Det rör sig om ett sammanhängande område i östra delen av socknen och ett större väster om inägolandskapet. Därtill finns ett tredje område söder om åkern i sydväst. I kartan har de två senare områdena lagts ihop. Som framgår finns det delar av utmarken som är fördelad på enskilda gårdar, men här finns inga hägnader utritade mellan de privata gårdarna och allmänningarna vilket möjligen antyder att dessa delar, även om de var privatägda, brukades till bete tillsammans.

I kartan över Sundre, liksom i övriga kartor från socknarna på Sudret, finns inom allmänningarna flera intagor, dvs upptagna små ytor av ängs- och åkermark ute i det oskiftade landskapet. Kartorna kan också läsas på så sätt att det pågår en uppdelning och privatisering av allmänningarna vid den här tiden, som exemplet från Hamra visar (figur 11).

År 1827 kom allmänningarna i Sundre att delas upp på enskilda ägare³³ och från och med då var all mark i Sundre uppdelad, liksom troligen också inom övriga delar av Sudret. Vid laga skiftets genomförande på Gotland under slutet av 1800-talet fanns i princip inga allmänningar längre av den ovan refererade typen. Dock innebar laga skiftet att en ny typ av allmänningar blev viktiga, allmänningar som inte direkt hade med jordbruk att göra, men mer med annan ekonomisk

³³ Lantmäteristyrelsens arkiv, akt xx 1827

verksamhet. Det handlar om sojden, kalkugnar ibland, sågar, grustag, stentäkter etc, dvs grunderna till en industri som hade börjat för mer än hundra år sedan.

Väger vi samman frågan om allmänningar på Gotland kan vi inte med någon säkerhet belägga situationen före 1600-talet vad gäller allmänningar, även om man ur Gutalagen från 1220-talet kan notera att utmarken/skogen var uppdelad och även inhägnad och tillhörde enskilda gårdar, men att det även fanns oskiftade marker.

I övrigt förekommer det allmänningar inom de allra sydligast socknarna på Gotland, upp till och med Grötlingbo och Näs socknar. Dessa allmänningar delas under hand upp på de enskilda gårdarna. I Sundre sker detta slutligen år 1827 och för övriga socknar på Sudret torde det ha skett ungefär vid samma tid. Inom övriga delar av Gotland finns inga spår av allmänningar vid tiden för kartläggningen 1700, vilket pekar på att "privatiseringsprocessen" vad gäller utmarken till stora delar är genomförd på Gotland vid den här tiden, en process med rötter i medeltid.

Skog och hagar= utmark

I den äldsta kartläggningen av Gotland runt år 1700, liksom i Revisionsboken från 1653, är gårdarnas skilda typer av mark uppräknade i en given ordning. Först i listan kommer åker, följt av äng, hagar, skog och myr. Situationen närmare 100 år senare, i samband med storskiftet, är uppräknningen identisk med tidigare perioder, men med den skillnaden att hagar och skog står tillsammans som en rubrik. Med hage förstås här ett inhägnat stycke skog som nyttjades till bete. Skog och hage kan således ses som två sidor av samma mynt.

Det är härvid en väsentlig skillnad mellan de skogrika norra delarna av Gotland och exempelvis de skogfattiga delarna av södra Gotland. I norr var skogen och dess råvaror som bjälkar, timmer, ved och tjärbränning, liksom kalksten för brytning till kalkugnar, de centrala delarna i ekonomin, medan dessa värden inte existerade i exempelvis Sundre, framför allt då inte skog, där Sundreborna fick bygga upp sin ekonomi mer på djurhållning, viss stenbrytning (framför allt sandsten) och fiske.

Att hage och skog utgör i grunden samma typ av landskap framgår redan i Gutalagen från ca 1220. Så nämns t ex i paragraf kapitel 24a, som behandlar farvägar, bland annat att, "*om män vilja inhägna betesmark, som ligger invid väg, inom gärdesgårdar, då skola de lämna vägar mellan gärdesgårdarna, femton steg breda*". Vidare sägs att "*Inhägnar någon åt sig hage över en annans farväg, då gärde han åt honom ett led, och den andre far som han for förr*". Det som framgår klart är att man redan på 1200-talet inhägnade hagar till djuren och det bör också noteras att man i lagen värnar om att vägar inte skall stängas av gärdesgårdar, vilket även återkommer i yngre dokument om hägnader.

Ett talande belägg för de skilda ekonomier som gällde för de skogrika delarna av norra Gotland respektive Sudret, är noteringarna i Revisionsboken vad bönderna fick sina penningar ifrån på norra Gotland kontra Hoburgs ting i söder. Inom parentes bör sägas att åkerbruk och boskapsskötsel till större delen, framför allt på norra Gotland, var för eget bruk och inte för avsalu³⁴.

Några exempel i det följande från tingen får belysa frågan om inbyggarnas förtjänster. Rörande böndernas förtjänst i Hoburgs ting sägs i Revisionsboken följande: *”Medlen hwarigenom dhe i detta tingh sigh penningar förtiäna beståå i fijskerij, booskaps och kalkcksteens försälliandhe”*. Det kan för övrigt tilläggas att en av de största exportvarorna från Sudret under medeltid var sandstensprodukter, inte minst i form av dopfuntar som såldes runt hela Östersjön. Det kan även noteras att samtliga kyrkor på Sudret är byggda av lokal sandsten. Även en viss brytning av marmor har förekommit, som var en viktig produkt från Sudret.

Vänder vi oss mot norr och ser på förhållandena i Forsa ting, dit bl a Othem socken hör, är det skogens produkter som är det centrala, inte boskap; *”I detta tingh förtiäner allmogen sigh penningar medh allehanda trawärks och materialers försälliandes, elliest och effter i detta tingh een stoor ymnugheet är på skough, ty kiänna detta tings inbyggia(re) een märckeligh hielp af timbrande och dee widh siön bolegne gårdar hafwa sin största penningeförtjänst medh fiskerij, hwilcket här exellerar”*.

Detsamma gäller det nordligaste tinget, Rute ting, där även kalkstenen noteras som en väsentlig inkomstkälla; *”Allmogen i detta tingh förtiäner sigh penningar medh kalcksteens, tiäru, balckars, biörckweeds, sparrars, lächter(s?) och allehanda materialiers försälliandes, een part widh stranden belägne hemman hafua sin största profijt af fiskerij”*. Inte heller här nämns något om boskap som inkomstkälla.

Kartan 1700 respektive storskiftena från slutet av 1700-talet och början av 1800-talet, är upprättade med skilda syften, som man bör ha med sig vid tolkningen av lantmätarens noteringar. Revisionsboken och kartläggningen genom skattningskartorna syftade till att göra en så rättvis *beskattning* av gårdarna som möjligt, som byggde på de resurser som fanns på gården i form av åker, äng, hagar och skog. Inte minst viktig som resurs var skogen. Lantmätaren hade härvid att notera alla värden i gårdens ägor, Åkern och ängen värderades utifrån bonitet och avkastning, beteshagen utifrån hur många hästar som kunde födas i den enskilda hagen. Antal hästar var således ett mått på betets bärkraftighet, inte en faktisk uppgift om att det fanns si eller så många hästar på gården, vilket ibland har förts fram. Ibland har lantmätaren även noterat vilka typer av djur om skulle kunna födas inom en speciell hage, särskilt då hagarna är av dålig skogskvalitet, som i Sundre socken. Några exempel på beskrivningar ges i det följande.

---

³⁴ Moberg, I. 1938.

Västergårde

Betes- och utmark:

T/ 2:ne stycken skog uti Austre Digerhage uti Wamblingbo socken...till hustimmer o. vedbrand, är täml. god skog, bete ringa, kan föda 1 par hästar, har vatten, samt ag uti myren till hustäckningfoder

V/ ... uti Wamblingbo s:n utan Nora hagen med några småtallar o. ene samt myr uti Hed myrr till hustäckningsag

W/ Nock ett st. skog uti Wambl. socken emot Austre Nygiärde och Stenstuga ängen... till vedbrand

X/ Nock ett litet st. skog (i Vamlingbo)... till vedbrand

Y/ Ett litet st. på Lingen (i Vamlingbo)... till vedbrand

Z/ Ny hagen... vedbrand... någon stenvast kring... nuförtiden på gatan, bete ringa, kan föda 2 st. hästar, har ej vatten

Ä/ ... st. mark... fordom varit hage med någon stenvast kring, bete någorledes... kunnat föda 2 par hästar, har vatten...

AA/ Nock fordom en hage, av ringa bete... har kunnat föda 6 st. kor" .

Vännäs gård 1702

Betes- och utmark

p/ Ett st. myr uti **Musk myr** till gården något täckningsfoder av ag till gårdens nödtorft

q/ Ett st. myr uti **Hedmyr** (i Vamlingbo) med någon ag till hustäckning samt någon landmark utan skog

Item ett st. uti **Kiyrckians hage** av täml. bete... kan föda 1 ko, har vatten uti hagen, belägen uti

Wamblingbo socken

R/ En betning vid **Otes** emot vägen, beväxt... täml. bete, kan föda 2 par hästar, har vatten till S. Johani

S/ Ett stycke mark vid stran(d) med mycken sten... har fordom varit hage dock ej uti man minne, dock någorledes bete med någon stenvast, kan föda 3 par hästar, samt rikl. släkedy vid sjön till åkerns nödtorft

T/ Ett stycke skog vid **Gierwalss** uti **Wamblingbo** S. ... till något vedbrand

V/ Ett st. uti **Bårghagen** uti **Wambl:bo** s:n, har fordom varit ängsmark dock ligger nu på gatan, är täml. bete... kunnat bekommas hö *myrf.* (se ovan)

U/ Dito ett st. mark på gatan, har ej varit inhägnat... av ringa värde

W/ Ett st. (skog) vid **Austre Nygiärde** i **Vamlingbo** beväxt...

X/ Ett stycke vid **Musk myr** beväxt... mest hed el. alvarmark

Z/ En liten hage vid hemmet tillsammans med **Mästre** beväxt... med stenvast kring, bete ringa, kan föda 8 lamm, har ej vatten

Figur 12. Utdrag av beskrivningarna i kartan 1702 över två gårdar i Sundre socken, avseende betes- och utmarken.

Exemplet ovan, *figur 12*, belyser frågan om skog och bete på gården *Västergårde*, som är en av de större gårdarna i Sundre socken. Ytterligare ett exempel från Sundre i form av gården *Vännäs* får belysa förhållandena på denna del av Gotland;

Tre väsentliga förhållanden bör noteras. För det första finns i princip *ingen skog* i Sundre värdnamnet. Gårdarna har visserligen en del mindre skogsbitar, men i grannsocknen Vamlingbo, men den räcker i princip enbart till ved till spisen. Några bjälkar och annat kan inte komma ut av skogen på Sudret, speciellt inte i Sundre. Den avslutande beskrivningen till Juves gård är härvidtalande, "Detta hem:n har ringa el. till sägandes *ingen fånghskog utan måste av andra vitt*

avlägsna socknar hämta". Det gällde ju inte enbart byggnadsmaterial utan även trä till bränsle och inte minst till gårdesgård. Det är med andra ord knappast förvånande att invånarna på Sudret fick sin inkomster från annat än skogen och att hägnader i hög grad byggdes i sten, liksom husen.

För det andra är det mycket få djur som kan födas på markerna, framför allt för att betet i stora delar saknas eller är utarmat. Så nämns om marker föröda av kreatur under gården Juves på följande sätt; "Myren utanför hemmet på gatumarken av föga gräsväxt, är av boskap förtrampat... någorledes bete".

Sammantaget kan man konstatera att den ekonomiska situationen på Sudret var ytterst besvärlig under 1600-talet och det är knappast förvånande att ca 30 % av gårdarna under senare delen av 1600-talet låg öde³⁵. Skogen var med andra ord ingen inkomst att räkna med för de boende på Sudret vid den här tiden.

För det tredje bör man notera hur det framgår att *beteshagar* i princip är inhägnade och att frågan om *tillgång till vatten* är ytterst väsentlig (se bilaga 7). Att släppa djur på skog utan tillgång till vatten är med andra ord tämligen orimligt, då man knappast transporterade vatten till hagarna i skogen. I storskiftena har lantmätaren ofta satt ut var det finns bryor (vattenhål) och dessa förekommer i det närmaste aldrig i ohägnad skog utan enbart i inhägnad skog, dvs beteshagar, men också i ängena, naturligt nog då dessa betades under eftersommar och höst.

En jämförelse mellan gårdar i Hoburgs ting och gårdar i Forsa ting på norra Gotland ger en bild av ett helt annat landskap och framför allt en helt annan ekonomisk verklighet. På norr, och även i skogrika delar på mellersta Gotland, var det skogen och dess produkter som var det centrala, där jordbruket var mer för självhushåll, vilket som ovan nämnts väl framgår av beskrivningen i Revisionsboken 1653 vad man i de skilda tingen försörjde sig på.

Några beskrivningar i kartorna från 1696 över Othem socken avseende utmarken ger en helt annan bild än för Sundre. För gården Närs, som således är en av de gårdar som ägdes av kalkpatronerna i Slite, beskrivs skogen och hagarna på enligt figur 13.

Nyhagen, som ju namnet antyder, är en hage som nyligen är inhägnad från skogen. Här finns ved till kalkugnar och stängsel.

Närs gård Othem socken:

Hage:

P/ **Nyhagen** nyligen av skogen inhägnad... till kalkugnsved och gårdsel, någorlunda bete, kan föda 4 st. hästar

#/ **Cronans haga**... till gårdsel, bete till en häst

Skog:

q/ **Närs skog**... är nu mest uthuggen, finnes duglig till små kalkugnsved och gårdsel, intet synnerlig mulebete

Figur 13. Utdrag ur skattläggningskartan 1696 över Närs gård, Othem socken.

³⁵ Revisionsboken för Sudertredingen. Gotlandica 1974.

Man kan notera att beskrivningen till hagen respektive skogen är mer eller mindre densamma. För hagen sägs dock hur många djur som hagen kan hålla med bete, uttryckt i hästar, medan däremot i skogen enbart noteras att här "inte finns särskilt bra mulbete".

Belysande i detta resonemang är texterna till storskiften från slutet av 1700-talet och början av 1800-talet. I dessa kartor, som ovan sagts, är hagar och skog upptagna under samma rubrik i beskrivningen till kartan. Det kan därtill noteras att under nämnda rubrik alltid återfinns beteckningarna "åkerrenar och lindor", som alltså fungerade som hagmark, betesmark och ibland var skogklädda, framför allt åkerrenarna. I vissa kartor är även impediment noterade under hagar och skogar, dvs ouppodlade delar i åkermarken. I storskifteskartorna nämns inget om mulbete eller bete på den ohägnade skogen.

Ett exempel på att hagarna var den del av skogen som betades kan man ta från gården Österby i Othem socken. Storskiftet över gården är upprättat 1775 och gården är delad mellan två ägare, båda med anknytning till kalkindustrin och boende i Slite på Länna, således inte på gården. Samtidigt kan man också notera hur delar av åkermarken har övergått till hagmark, ett tecken så gott som något som pekar mot att det inte är jordbruk som är den viktigaste näringen på kalkpatronernas gårdar.

Beskrivningen för den två parterna avseende hagarna på gården lyder enligt följande;

Hagar - ena parten

8. Nyåker af täml god örmylla med klapper; 2 tnl
9. Hemåker 14 kappland af lika jordmån
10. Backåker, 2 tunnland, x kappland, ödelagd af svag och mäst stenig öhr
11. Mörtevätshagen af täml. bete, beväxt med furu och gran, kan föda creatur
12. Skog därvid af lika beskaffenhet kan till hagen instängas".

Storskifte 1775-6. Akt H67-23_2. Lantmäteristyrelsens arkiv

Hagar - andra parten

21. Gatåker, 2tnl, 3 kappl af öhrmylla och klapper
22. Hemåker 3 tnl, 20 kappl af sviksam öhrmylla och sen 14 kappland af lika jordmån
23. Hemhagen af täml godt bete, beväxt med furu och gran, kan föda creatur
24. Skog därvid af lika beskaffenhet kan till hagen instängas".

Storskifte 1775-6. Akt H67-23_2. Lantmäteristyrelsens arkiv

Figur 14. Utdrag ur beskrivningen över hagarna till Österby gård i storskifteskartan från 1775.

Lantmätaren markerar med andra ord tydligt att vissa delar av skogen med fördel skulle kunna hägnas in till hagar och nyttjas till bete.

Den hägnade betesmarken

Som framfördes rörande betesmark etc i Sundre socken, är det två faktorer som är av betydelse för att ha bete på skogen och det är *tillgång till något att beta*, men framför allt, *tillgång till vatten*. Det här innebär emellanåt att hagar anläggs långt från gårdscentrum, med ohägnad skog emellan hagarna och gården. Det är med andra ord inte så som emellanåt förs fram att beteshagarna genomgående finns intill gårdens centrum. I det följande illustreras med ett antal exempel, både hur viktigt det varit med tillgång till vatten och att hagar förekommer lite var stans i skogen, där de naturgivna förutsättningarna finns, inte minst viktigt, tillgång till vatten. Exempelen utgår konsekvent från *storskiftena*, då de är mycket detaljerade samt att de är från en i sammanhanget väsentlig tidsperiod, dvs slutet av 1700-talet och början av 1800-talet, innan laga skiftet genomförs på Gotland.

Kapitlet avser att belysa omfattningen av skogsbetet inom hagar i relation till den totala ytan av utmark/skog och myr. I vissa fall är det relativt små områden av skogen som är hägnade, oftast beroende på att det handlar om en gård med mycket stora arealer utmark, ofta med stort inslag av ren hällmark, som kräver ogörligt med hägnader. I andra exempel är en stor del av skogen hägnad och betad, framför allt inom gårdar som inte har allt för omfattande utmarker.

Initialt illustreras utmarksförhållandena med en gård i Othem socken, för att i det följande även ta upp exempel på gårdar från Buttle socken.

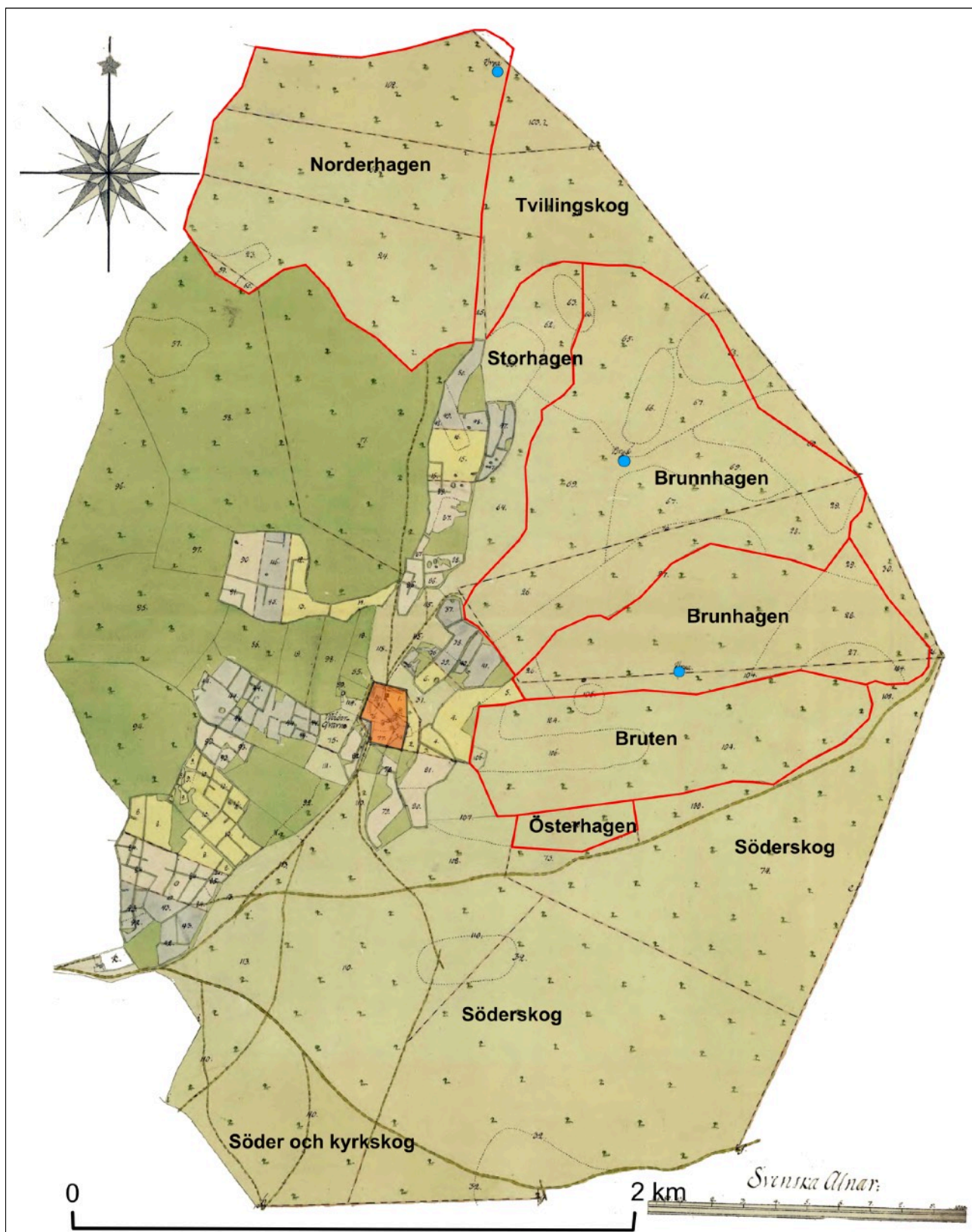
Barshaga, Othem socken

Gården Barshaga ligger i den nordöstra delen av socknen, tämligen avskilt från andra gårdar och med sina ägor väl samlade. Den är på det viset en rumsligt karaktäristisk gård för Gotland. Inom gården finns lämningar efter en järnåldersgård och inom inägorna, under bortsprängande av en större sten, påträffades under 1800-talet en silverdepå från vikingatid. Gården har med andra ord en lång kontinuitet i området, om ej till exakt samma plats som bebyggelsen ligger på när vi möter den i kartan 1696.

Rumsligt ligger gårdens åker- och ängsmarker ner mot dalgången i väster, där bebyggelsen ligger på gränsen till omfattande skogs- och hällmarker öster och norr ut.

Gården ägdes år 1696 av kalkpatronen Markus Frijes, som hade "*köpt gården av bonden Peer Bartshaga*". Fram till storskiftet har uppenbarligen Markus Frijes såld gården, då den nu brukas av kyrkovärden Mårten Berntsson, nämndeman Olof Larsson och Hans Hansson.

Kartan, *figur 15*, ger en god bild av beteshagarna och skogen, och illustrerar väl hur den gotländska gården var rumsligt uppbyggd. Ner mot dalgången i väster finns gårdens omfattande ängsmarker, närmare bebyggelsen ligger åkermarken, och "*bakom ryggen*", upp mot skogs- och hällmark ligger utmarken i öster och i norr.

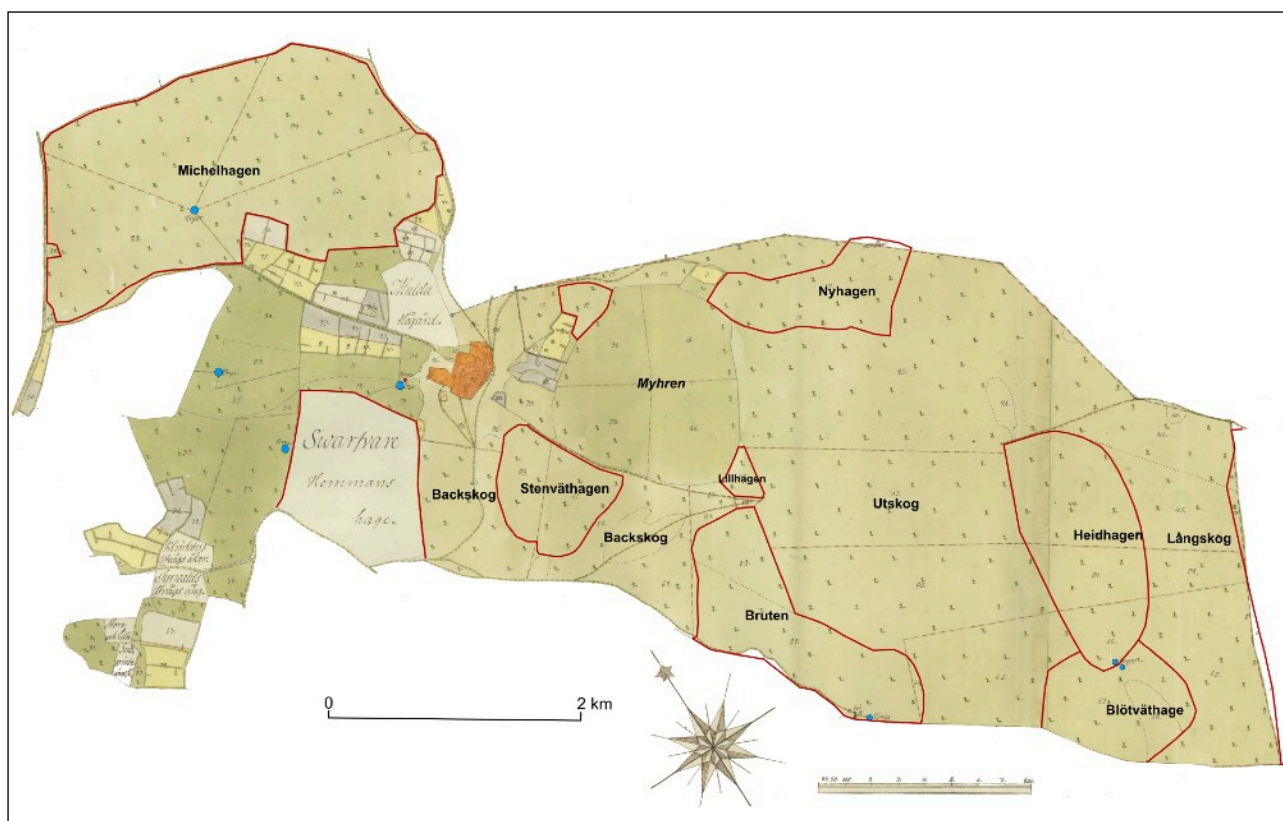

Figur 15. Barshaga gård, Othem socken år 1800. Gården har alla sina ägor samlade intill själva gården, förutom ett mindre område som finns ner mot Slite. Arronderingen av gårdens marker är typisk, så till vida att bebyggelsen (orangefärgad yta centralt i kartan) ligger i gränsoområdet mellan inägorna (åker och äng) i väster och utmark/skog, med hagar i öster och norr. Med röd linje markeras de inhägnade hagarna på gården och med blå prickar av lantmätaren noterade bryor (vattenhål). Benämningen av skogarna och hagarna är från beskrivningen till kartan. Två saker bör särskilt noteras. Det ena är förekomsten av bryor inom hagarna. Det är genomgående så att bryor finns inom hagar och ängen, nästan aldrig i den ohägnade skogen. Det andra är att vägarna som passerar genom gårdens marker inte går igenom några hagar, utan vid sidan om, helt i linje med Gutalagens paragrafer.

Uppskattningsvis är drygt hälften av utmarken/skogen inhägnad och fungerar som betesmark. Hagarna heter alla något på hage, bortsett från Bruten. Skogar som är ohägnade återfinns i söder (Söderskogen) och i norr (Tvillingskog). Man kan således notera att mer än hälften av skogen/utmarken är hägnad till hagmark/betesmark.

Med hänvisning till vad som tidigare togs upp i samband med analysen av Sundre och betydelsen av tillgången till vatten inom beteshagarna, finns bryor (vattenhål) markerade av lantmätaren i kartan inom flera av hagarna. Någon brya *utanför* beteshagarna finns inte, vilket är logiskt om djuren inte betade i ohägnade skogar.

När vi talar om betets totala omfattning skall man inte glömma bort att ängsmarken också utgjorde betesmark efter att höet var slaget under tidig sommar och att även åkerytor ingick i betet. Dahlström har i de exempel hon använder visat att det på fastlandet i många byar, särskilt på slättbygden, var en förhållandevis stor areal inom inägorna som periodvis nyttjades som bete.³⁶ Beteshagarna, tillsammans med ängerna och åkerytorna, var ett tämligen stort område

Figur 16. Hunninge gård, Klinte socken, storskifte 1801. Bebyggelsen är placerad i norra delen av gårdens ägor, i gränsområdet mellan inägor i norr och utmark i framför allt söder. Med röd linje markeras förekommande hagarna. Man kan notera den rumsliga spridningen av hagarna, vilket bygger på möjlighet till gott bete och framför allt tillgång till vatten. Mellan hagarna finns utskogen, dvs den ohägnade utmarken/skogen. I gränsområdet mellan två hagarna i öster finns på var sida om gränsen en brya. I Michelhagen längst i nordväst innebar uppdelningen av hagen på flera brukare att gränserna lades på sådant sätt att alla fick del av vattnet i bryan till sina djur. Man bör även lägga märke till att det inom ängsmarken (mörkgröna området) är utmärkt **tre bryor** och intill den östligaste även en brunn. Som i fallet Barshage finns ingen brya redovisad av lantmätaren i den ohägnade skogen. Även här kan man notera att den genomgående vägen, som passerar själva gårdstomten, inte passerar någon hage. Slutligen bör noteras det stora avståndet mellan brukningscentrum och hagarna längst i öster. Det rör sig om en sträcka på 5-6 km.

³⁶ Dahlström, A. 2006, sid 145.

som nyttjades till bete, varför i många fall det inte fanns någon anledning att stängsla in all skog, framför allt inte om betet var magert och området saknade tillgång till vatten.

Hunninge, klinte sn 1801.

Vi skall hålla kvar vid betydelsen av vatten för betesdjuren, som en god indikation på att bete skedde i hagarna och inte på lösdrift i den ohägnade skogen. Kartan på föregående sida, *figur 16*, visar på Hunninge gård i Klinte socken vid storskiftet 1801. Fördelningen av markerna är i princip densamma som vid Barshaga, med bebyggelseplatsen intill åker- och ängsmarken i nordvästra delen av gårdens marker. Spritt i skogen finns flera inhägnade hagar av olika storlek.

Man kan notera att några av hagarna, *Blötväthagen* och *Heidhagen*, ligger längst i sydöst inom gårdens marker, 5-6 kilometer från brukningscentrum. I kartan är utmärkt två bryor belägna på var sida om gränsen mellan de två hagarna. Man har således grävt två vattenhåll till djuren, så att de hade tillgång till vatten i båda hagarna. Det är ett inte helt ovanligt fenomen, vilket ännu idag nyttjas.

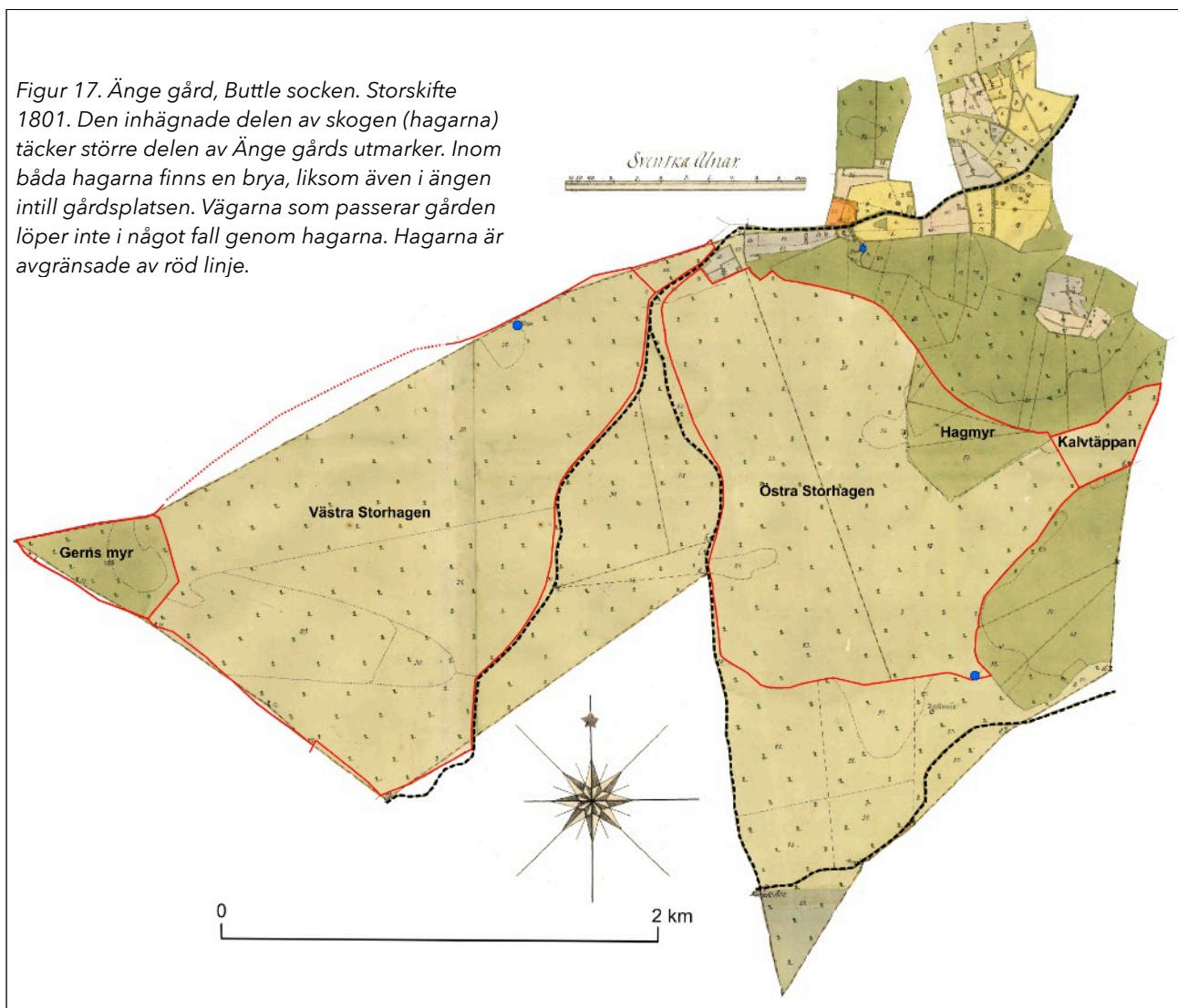
Även hagen *Bruten* har en brya utmärkt i kanten av hagen mot väster. *Michelhagen*, längst i norr, har en tydlig brya mitt i hagen. När lantmätaren vid storskiftet delar upp marken på parterna, får varje brukare en del av Michelhagen på sådant sätt att alla kan nyttja vattenhållet för sina djur. Som nämndes tidigare fungerade ängsmarken som bete efter att höet var borttaget, vilket skede i början på sommaren. Även i ängen finns bryor utritade, fördelade på tre delar av ängen. För ett vidare resonemang om vattnets betydelse, se bilaga 7.

Utmarken söder om gårdsbebyggelsen utgörs av ett omfattande skogsområde och spritt i detta ett antal hagar. Skogen går under namnet *Utskog*, ett begrepp som regelmässigt förekommer på skog som inte är hägnad, exempelvis i den skog som hör till Othemars gård och som gränsar mot File gårds utmark. Bortom hagarna *Heidhagen* och *Blötväthagen* finns *Långskog*, så benämnd då den bildar ett långsmalt skogsområde mellan nämnda hagar och en hage som möter söderifrån från granngården.

Fördelningen av hagarna på Hunninge gård illustrerar på ett bra sätt hur hagar anlades där det fanns god tillgång till bete och framför allt vatten. Det kunde då innebära att hagar kom att anläggas tämligen långt från brukningscentrum och utspritt.

Änge gård, Buttle sn

Några exempel från Buttle socken får visa på hur mellersta Gotlands skogsbygder fungerade avseende skog och hagar/betesmarker. Inledningsvis handlar det om *Änge gård* i västra Buttle, liggande i gränzonen mellan utmark i söder och mot inägor och andra gårdar i norr och nordost (kartan, *figur 17* på följande sida). Vid storskiftet brukades gården av tre brukare. Genom gården leder den gamla landsvägen från Roma ner mot Alskog och vidare till Hemse. Ägorna till gården och bebyggelsens lokalisering är en spegel av den typiska gotländska

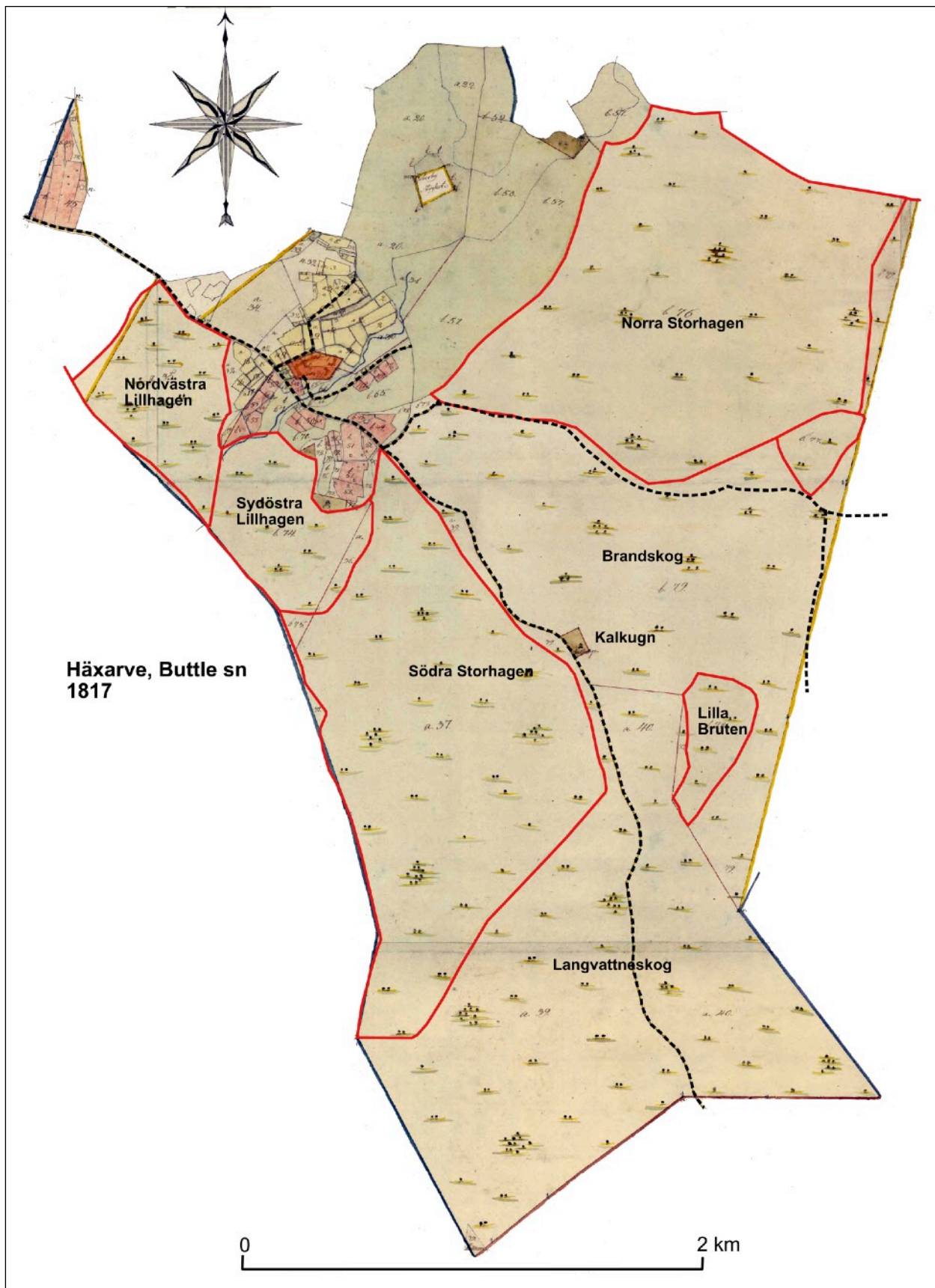

gården, där bebyggelsen ligger i gränsområdet mellan inägor i norr och utägor i söder. Utmarken är till stor del inhägnad och betad och Änge gård är ett exempel på gårdar där stora delar av utmarken/skogen var inhägnad till bete. Även här finns bryor utmärkta i hagarna; en i den Västra Storhagen och en i den Östra Storhagen. Även i ängsmarken finns en brya markerad.

Av intresse i sammanhanget är att landsvägen, som löper genom gården från nordost mot sydväst, liksom övriga vägar, ligger *utom hägnad*, vilket var det vanliga för att slippa anordna grindar etc och helt i linje med lagar och förordningar.

Häxarve, Buttle socken

Förhållandena vid Häxarve gård, som ligger i den sydöstra delen av Buttle socken påminner mycket om situationen i Änge (figur 18, följande sida). Vägen som leder genom gården mot söder ner mot Garda och Alskog ligger *utom hägnad*. Hagarna täcker uppskattningsvis $\frac{2}{3}$ delar av utmarken. Storhagen, som troligen är den äldre delen av hagmarken, är delad i Norra och Södra Storhagen och Lillhagen är delad i Nordvästra och Sydöstra Lillhagen. Längs vägen som löper mellan hagarna mot söder finns en kalkugn. Större delen av skogen går nu under namnet Brandskog, som en påminnelse om den omfattande brand som drabbade Buttle med flera

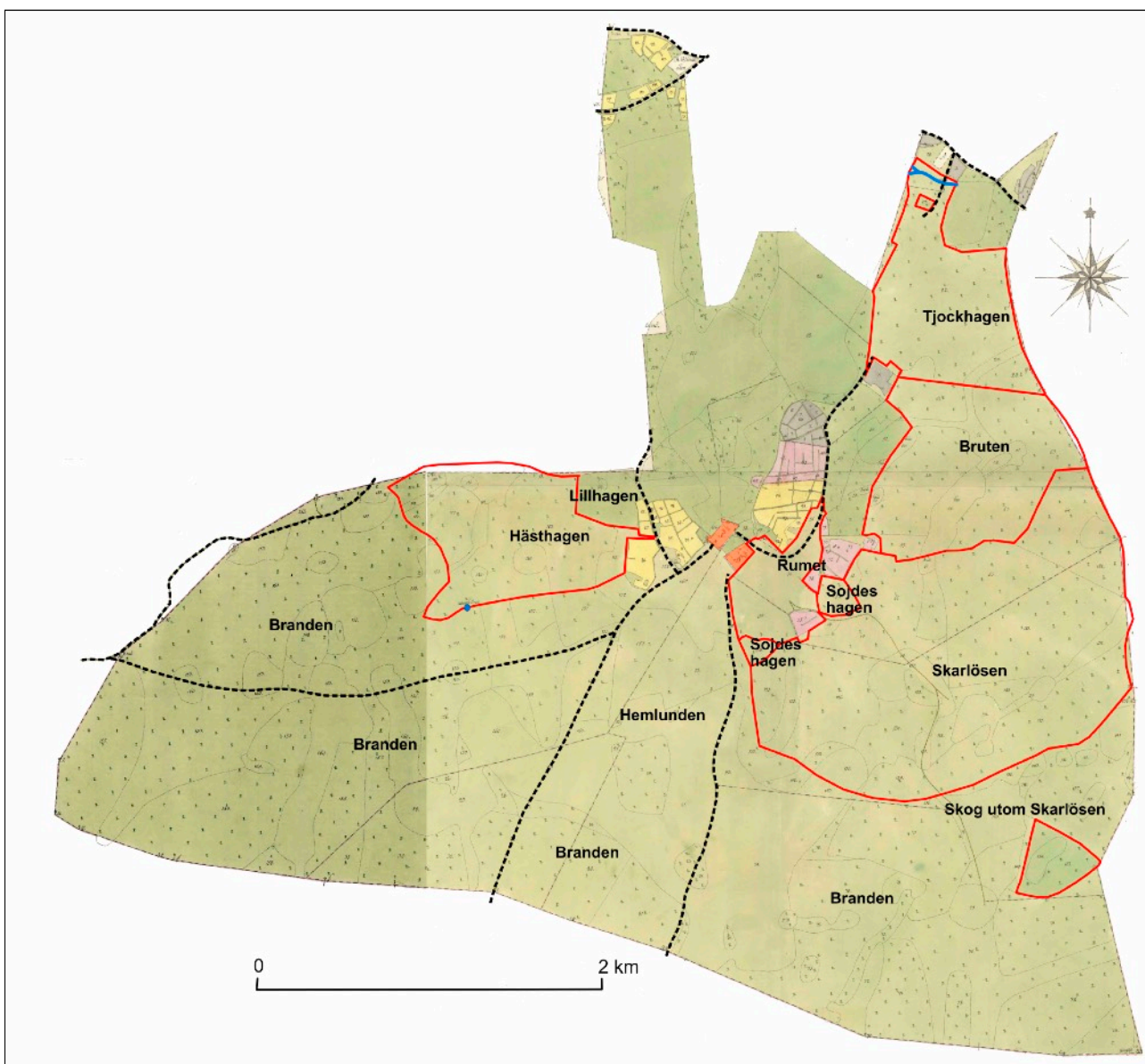

Figur 18. Häxarve, Buttle socken. Storskifte 1817. Bebyggelsen till gården ligger i norra delen av ägorna, i gränsområdet, som vanligt, mellan inägorna i norr och omfattande utmarker i söder. Av utmarken/skogen är drygt hälften inhägnad betesmark, övrig mark utskog. Lantmätaren har inte markerat några bryor i kartan, men att sådana har funnits är tveklöst. De vägar som leder genom gården löper i kanten av Södra Storhagen mot Garda och i kanten av Norra Storhagen mot Ala socken, utan att på något ställe passera en hage. Vid en jämförelse med laga skiftet över Buttle har hagarna till stor del samma utsträckning som vid storskiftet.

angränsande socknar år 1655 då närmare 5500 ha skog brann av³⁷.

Altajme, Buttle socken

Altajme gård är belägen i den södra centrala delen av socknen, enskilt belägen ner mot gränsen mot Garda och Alskog socknar. Gården är en av de största gårdarna i området och har omfattande utmarker, till stor del bestående av karga hållmarker. Gården nås från området vid Buttle kyrka från norr och genom gården mot söder, ner mot Garda, löper två vägar. Vägarna söderöver och sydväst ut ligger alla, som brukligt, utanför hagmarkerna/betesmarkerna.

Figur 19. Altajme gård, Buttle socken. Storskiftet 1811. Altajme gård utgör en av de allra största gårdarna på Gotland, när det gäller skog/utmark, vilket framgår av kartan över gårdens ägor. Omfattningen av de inhägnade hagarna är ändå betydande arealmässigt och utgör uppskattningsvis knappt hälften av gårdens stora utmarker. Som i tidigare exempel återfinns bebyggelsen i gränzonen mellan inhägnarna i norr och utmarken i söder och öster. Att notera är att vägarna som leder genom gården ner mot Garda och Alskog i söder inte passerar genom hagar. Enligt laga skifteskartan rinner ett vattendrag igenom Brutten och Tjockhagen och i gränsen mellan Skarlösen och den västra Sojdeshagen, finns en brya utritad. Akt H14-2-2 Buttle.

³⁷ Melin, R. 1959. Spridda blad ur de gotländska skogarnas historia. Opublicerad uppsats.

Den inhägnade hagmarken är omfattande, men torde likväl omfatta mindre än hälften av utmarken/skogen. I väster finns *Hästhagen* och i öster tre större hagar; *Skärlösen*, *Bruten* och *Tjockhagen*. Här finns också ett par mindre hagar med namnet *Sojdeshagen*, markerande platsen för tillverkning av tjära på gården. Öster om *Hästhagen* finns ett mindre område som vid kartläggningen är äng, men som av namnet att döma ursprungligen varit hage. Förändringarna av landskapets uppodling gick från skog till hage till äng till åker.

Skogen på Altajme bär till stora delar namnet Branden, som en påminnelse om den stora skogsbranden 1655. Efter 30 - 40 år var det fortfarande på sina håll så att återväxten var klen eller som det står i beskrivningarna "nu endast med unggröna beväxt" eller "avbränt för 45 år sedan, börjar växa igen med ung tall"³⁸.

De redovisade exemplen rörande utmarkens nyttjande är just bara exempel på en mycket likartad utveckling över större delen av Gotland, med undantag av, som tidigare redovisats, Sudret på södra Gotland. Exemplen speglar väl vissa generella drag som bör noteras. För det första finns beteshagar inte enbart intill brukningscentrum, som emellanåt framförs. De är spridda över gårdarnas utmarker och lokaliseringen av dem har styrts av tillgången till gott bete men framför allt *tillgång till vatten*.

Av väsentlig betydelse är således tillgången till vatten inom de områden som betas, framför allt om områdena ligger långt från brukningscentrum. Förekomsten av bryor inom hagarna och ängarna, men inte i den ohägnade skogen, är ett tydligt tecken på att betet på utmarken skedde inom de delar som var inhägnade.

I det här sammanhanget bör noteras att några belägg för att boskapen vid den här tiden skulle ha *vallats* i skogen av herdor, som skett inom vissa delar av fastlandet finns inte³⁹. I motsats till medeltidslagarna på fastlandet, som ofta nämner herdor etc, finns exempelvis inga noteringar om detta i Gutalagen. Inte heller i andra skrivna källor finns några uppgifter om lösdrift av djur på skogen *vallades av herdor*, med undantag av Sudret och troligen Fårö. När det gäller russen på Lojsta haid har de vandrat över ett större område som täcker flera gårdar, men vars ytterkanter med största sannolikhet var stängslade för att förhindra att djuren försvann från hajden. Men skogen/utmarken har de facto onekligen nyttjats som betesmark, men det har avallt att döma skett inom *inhägnade hagar* i utmarken, som ett viktigt komplement till betet inom inägorna (se bilaga 7). Djuren var allt för värdefulla för att man skulle riskera att de gick bort sig i ohägnade skogar.

För det tredje kan man notera att omfattningen av skogsbetet i relation till den totala utmarken hänger samman med hur stora arealer som fanns på gården i relation till behovet av beteshagar. Inom gårdar med relativt lite utmark, som exempelvis Änge i Buttle, har större delen av skogen

---

³⁸ Linné, I. Rapport Länsstyrelsen i Gotlands län

³⁹ Dahlström, A. 2006

inhägnats till bete, i andra fall, där utmarken har varit av stor omfattning, exempelvis vid Altajme i Buttle socken, är det en del av utmarken som är inhägnad till bete, där rena hällmarker oftast uteslutits. Denna variation i omfattningen av inhägnade hagar i utmarken har sina paralleller även på fastlandet.⁴⁰ Det framgår av exemplen ovan att utmarkerna till vissa gårdar täcker flera km², vilket bör ställas i relation till att det oftast rör sig om en brukare på gården med en handfull djur. Man kan också notera, i linje med t ex Gutalagen, att man *undviker att stängsla hagar över allmänna vägar*. I de framförda exemplen är det tydligt att vägarna inte i något fall passerar tvärs genom en hage.

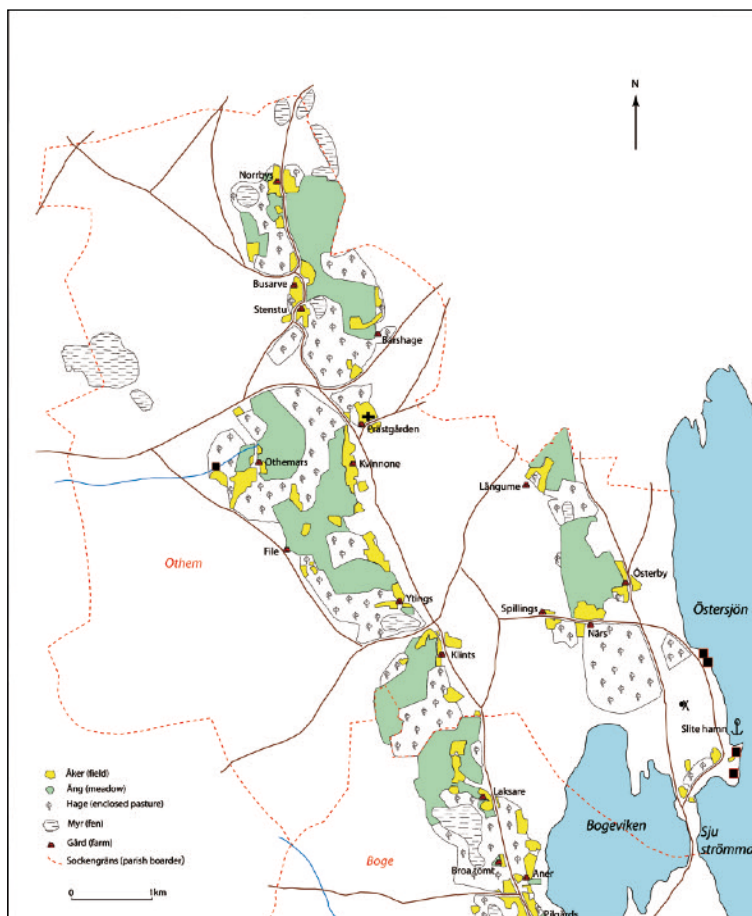
⁴⁰ Dahlström, A. 2006, sid 153.

Othem sockens ekonomiska historia

Den inledande delen av rapporten har belyst frågan om utmarken och dess relation till inägor, bete etc ur ett mer generellt perspektiv, med exempel från olika delar av Gotland. Man kan konstatera att de ekonomiska förutsättningarna skiljer sig åt inom skilda delar av Gotland, beroende på de naturgivna förutsättningarna, något som väl framgår av beskrivningarna i Revisionsboken 1653 rörande vilka penningförtjänster som gjordes inom skilda ting.

I det följande är avsikten att mer i detalj belysa historien om gårdar och marker i *Othem socken*, med början vid mitten av 1600-talet och fram till laga skiftet, utifrån frågan om ekonomisk inriktning och markanvändning. För de skogrika delarna av Gotland var det en helt annan näring som lade grunden till utveckling och välstånd än traditionellt jordbruk - skogen, med vad den innehöll av resurser, som kalksten och diverse trävaror. Det följande kapitlet avser att belysa hur stenindustrin kom att dominera Othem sockens ekonomiska aktiviteter under senare delen av 1600-talet och två hundra år framåt i tiden, en verksamhet som i hög grad kom att påverka landskapet, framför allt då utmarkerna och hällmarkerna.

Ovan har pekats på hur många brukare det fanns på varje enskild gård vid skilda tidpunkter och siffrorna illustrerar väl det generella förloppet på Gotland med en mycket ringa förändring av antal brukare fram till mitten av 1800-talet. För att rätt förstå nyttjandet av markerna är det dock av stor betydelse att även ta hänsyn till den verksamhet som bedrevs på en gård, för det är en väsentlig skillnad i markanvändningen till form och funktion om det rör sig om en traditionell bondgård, eller en gård vars naturgivna resurser används för exempelvis industriell verksamhet.

Figur 20. Othem socken 1696. Totalt 13 gårdar ligger längs två dalgångar i nordsydlig riktning, där den västra utgör den centrala delen av socken med kyrkan i mitten. Dalgången utgörs av inägomarken till gårdarna, vilka huvudsakligen ligger i gränsområdet mellan inägorna och utmarken som finns både öster och väster om dalgången. Framförallt finns det omfattande utmarker väster om dalgången, förknippade med gårdarna File, Othemars, Norrbys, Busarve och Stenstuga.

Om vi återgår till ägandet av gårdarna i Othem socken vid tiden för den äldsta kartläggningen, ca år 1700 och vinklar frågan till att även belysa markägarnas ekonomiska inriktning, visar ägarbilderna i Othem socken en intressant och betydelsefull utgångspunkt för den vidare analysen. Utvecklingen inom Othem från 1600-talets slut och fram i tiden hänger starkt samman med vissa grundförutsättningar. Hit hör framför allt förekomsten av en bra *hamn i Slite* (sliteområdet ingår i Othem socken), som har rötter i medeltid, troligen redan i vikingatid. Hamnen har varit av central betydelse sedan medeltid för områdets ekonomiska utveckling, vilket inte minst de medeltida ruiner som finns intill den gamla hamnen i form av slott och borg/värn visar.

Den andra grundläggande faktorn för området utgörs av förekomsten av omfattande marker av *skog och tillgång till kalkberg för industriell produktion*. Landskapet i Othem består av två relativt smala dalgångar i nord-sydlig riktning, där gårdarna med sin inägor ligger, och längs båda sidorna av dessa dalgångar finns stora skogs- och hållmarksområden (*figur 20*).

Tillgången till en väl fungerande hamn och med närhet till skog och kalksten är grunden för att en av de första kalkugnarerna på Gotland anläggs vid Slite, omkring 1647. Den som är initiativtagare till detta är rådmannen *Marcus Schröder och hans måg Hindrich Falk*.⁴¹ Han och hans barn och släktingar, inte minst släkterna *Sturtzenbecher* och *Fries* skapar grunden inom Othem med Slite som centrum för den kalkindustri som idag har utvecklats till Cementsa. Det är med andra ord en nästan 300-årig historia som speglas i Othem socken.

För att säkra tillgången till kalksten, men framför allt till ved för att elda kalkugnarerna, köper dessa släkten upp flera gårdar i socknen med början under 1600-talets andra hälft. Kartläggningen 1696 är här belysande vad gäller kalkindustriens etablering och utveckling i socknen. I beskrivningen till gårdarna framgår det att dessa släkten äger ett stort antal gårdar i socknen, mer än hälften av gårdarna och socknens yta är i deras händer.

De gårdar "familjen Frijes" äger 1696 är Barshaga, Långume, Österby, Närs, Spillings och Klints. Alla gårdarna, förutom Barshaga, utgör granngårdar till Slite, där kalkpatronerna kom att verka mesta tiden. De ursprungliga gårdarna till denna kalkpatronfamilj är sannolikt Närs, Spillings och Österby, då de utgör det område som är Slite och "Länna" idag, dvs hamnen och den verksamhet som byggs upp har legat hälften på Närs marker och hälften på Österbys marker. Några år innan kartan upprättas har familjen uppenbarligen också köpt in Barshaga gård för att få ett större förråd av skog och möjligen kalksten.

På följande sida är en redovisning om ägandet av gårdarna i Othem socken, så som de beskrivs vad gäller ägoförhållandena i kartan 1696, som en bakgrund till frågan vad den industriella

---

⁴¹ Inflyttad till Gotland från Danmark 1627, hamnfogde i Västergarn 1632, Rådman i Visby 1646 och riksdagsman 1649. Räknas som den gotländska kalkindustriens grundare. År 1661 förläste Schröder med en av sina skutor på väg från Lübeck till Visby.

Gårdarnas ägare i Othem socken 1696

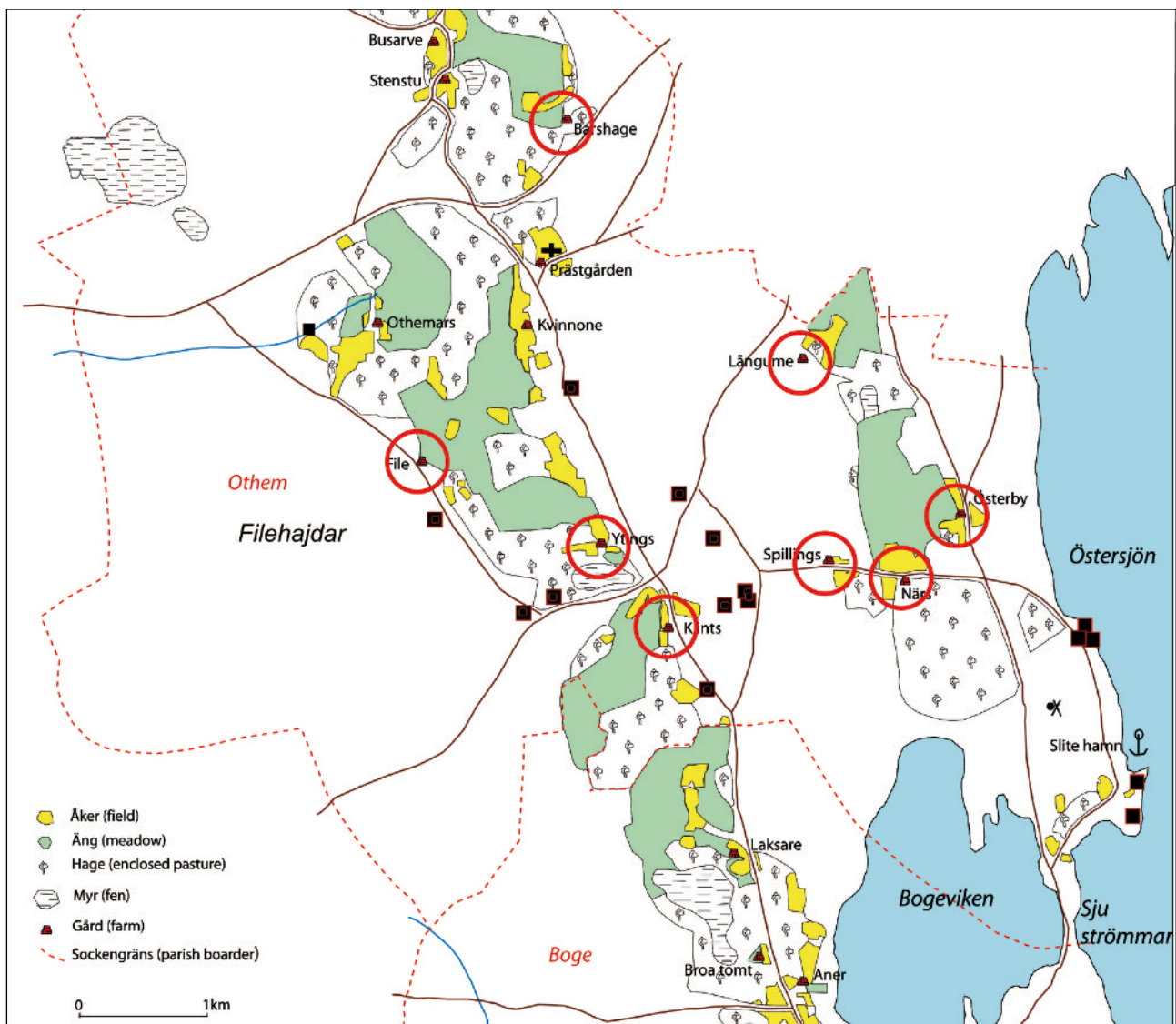
1. **Stenstugu:** "Består av två parter varav en är kronohemman och en skattehemman. Rasmus Stenstuga äger kronohalvan och Peer och Johan den andra halvan som är skatte". Sedan lägger lantmätaren till; "Per är rätte ägaren".
2. **Busarve:** "Detta hemman bebod tvenne grannar nu förtiden, Peer och Anders Buussarfwa"
3. **Norrby:** "är nu brukat nuförtiden av trenne grannar, Oluf, Christen och Hans"
4. **Barshaga:** "Brukas av **Markus Frijes** på Länna, vilken han köpt för några år sedan av Peer Bartshaga".
5. **Långume:** "Detta hemman brukas av välaktade **Markus** och **Povel Frijes**, vilket de ärvt av dess sal. fader."
6. **Österby:** "Denna gård brukas av **Povel Frijes** 1/2 och **Markuss Frijes** 1/2 parten, vilken de hava ärvt av dess sal. fader **Mårthen Frijes**, som haver uppbyggt Länna därest varvet tillförne var. Tillförne var gården byggt i skogen men nu vid Östersjön, som numren utvisar".
Noteringen av att boningshuset numera inte finns på sin gamla plats utan i närheten av Slite hamn belyser väl situationen att gården Österby inte längre är en traditionell bondgård (min anmärkning).
7. **Nårs:** "Denna gård brukas nu förtiden av **Povel Frijes**, vilken han ärvt av dess sal fader"
8. **Spillings:** "Detta hemman är och **Povel Fries** ägare till, vilken han ärvt av dess sal. fader och nu av honom brukas".
9. **Klints:** ... "brukas av **Povel Frijes** på Länna, som är rätta ägare därtill, vilken han köpt av Christoffer Klints 1/2 part och en halv:t A(nno) 96".
10. **Ytings:** "Detta hemman brukas av änkan hustru Karin sal. kyrkoherden före detta i Othum och Boga församl., vilket hemman Kongl. Maj:t av nåd förunnat änkan i dess livstid".
11. **Filoe:** "Detta hemman brukas av Pär Fijhle, vilken är rätte ägaren"
12. **Othemars:** "Detta hemman brukas av Larss och änkans son Jöns Othemars, vilka äro rätte ägaren. Vid dess avmätande vore (vederbörande) tillstädes."
13. **Qwinnanna** (Kviende): "Detta hemman brukas nu förtiden av Oluf och Per Qwinnanna (som hava det i några år brukat)". Troligen har gården legat öde ett antal år innan upprättandet av kartan 1696.

Figur 21. Gårdsägare i Othem socken enligt kartläggningen 1696. Med fet stil markeras kalkpatronernas gårdar.

utvecklingen i Slite under 16- och 1700-talet har betytt för gårdarna i socknen. Kalkugnsägarna är markerade med fet stil, för att förtydliga vilka gårdar de ägde vid den här tiden.

För en beskrivning av var gårdarna låg hänvisas till kartan, figur 22, som också visar förekomsten av de kalkugnar som anlades inom socknen och som idag finns som ruiner.

Beskrivningen av ägarna år 1696 visar således att av socknens 13 gårdar ägs 6 gårdar av personer engagerade i kalkindustrien med Slite hamn och Länna som bas, och där gårdarnas marker huvudsakligen tjänar som vedfångst och stenbrytning. Några år in på 1700-talet tillkommer dessutom gårdarna *File* och *Ytings*, som då har köpts upp av inflyttade familjen Sturtzenbecher, som även de kom att engagera sig i kalkindustrien, inte minst genom giftemål etc. Med andra ord; 8 av 13 gårdar i socknen ägs under tidigt 1700-tal av så kallade

Figur 22. Kalkpatronernas landskap, bestående av ett flertal gårdar i Othem socken (inringade med röd cirkel) och ett tjugotal kalkugnar (svarta fyrkanter), dels i ett område vid Länna och Slite vid kusten och intill hamnen i Slite, dels på gårdarna Klints, Yting, Kviungs och Files marker. Enbart på, eller omedelbart intill, Files marker finns tre kalkugnar, varav en av de största i Othem ("Samsugn"; så benämnd då den brukades initialt av tre bröder Sturtzenbecher).

kalkpatroner, vars verksamhet var inställd på industriell produktion av kalk. Inom dessa gårdars marker anläggs och drivs upp till 10 kalkugnar och därtill ett flertal ugnar nere vid Länna i Slite. På Files marker anläggs tre kalkugnar, på Klints marker på den så kallade Klinteklinten anläggs fem kalkugnar, vid så kallade "Hässle backe", i den östra delen av Ytings marker anläggs en ugn och på Kviende en kalkugn. Råvarorna till de ugnar som ligger spridda ute på gårdarna, exempelvis på Files marker, har av naturliga skäl tagits, såväl vad gäller ved som sten, från omgivande marker. Öhrman nämner att "stenen bröts för hand i Lännaberget, Slite backe, Solklint, Klints backar, vid Långume och Hässlebacke" (Ytings, min kommentar)⁴². Långume gård var en av de gårdar som ägdes av kalkpatronerna, men här fanns inte kalkugn utan stenen, och säkerligen också ved, togs huvudsakligen till ugnarna vid Länna.

⁴² Öhrman 1987

Åtta gårdars marker var en del i en industri, övriga fem gårdar i socknen får ses som tämligen normala bondgårdar, men som säkerligen ingick i ekonomiska transaktioner med kalkugnsägarna som komplement till jordbruket, inte minst genom att förse dem med ved, eller delta i arbetet med bränningen eller stå för transporter. Kalkpatronerna köpte således upp "hela hemman och skogsskiften för att komma åt billig råvara"⁴³

Dessa kalkpatronsfamiljer är starkt kopplade till varandra, både genom den industriella produktionen och genom familjeband. När man följer upp ägandet vid storskiftet, i de gårdar där detta har skett, kan man notera att det nu är familjen *Sturtzenbecher* som tagit över en stor del av kalkindustriverksamheten i Othem. De äger såväl *File* och *Ytings* gårdar som en stor del av *Närs* gård. De bor dock inte på gårdarna utan har sina bostäder nere i Slite samhälle, som nu växer fram allt mer som en industriort⁴⁴.

Vad som uppenbarligen hände när gårdar köptes upp som underlag för kalkindustriens behov av sten och trä var att den gamla gårdens bebyggelse försvann, då de som köpte upp gårdarna knappast kunde bo på alla gårdarna de tog över. Så t ex försvinner *File* gård under slutet av 1700-talet. *Spillings* är borta redan år 1700, vilket framgår av beskrivningen till gården år 1696; "Spillings ¼ hemman skatte... men är intet hus", står det i inledningen till beskrivningen av gården.

Österby är en annan gård som tidigt köps upp och där bebyggelsen är borta tämligen snart. I beskrivningen till kartan 1700 står "tillförne var gården byggt i skogen men nu vid Östersjön, som numren utvisar". Markägare till *Österby* var **Povel Frijes** 1/2 och **Markuss Frijes**. De äger, utöver kalkugnen inom *Files* marker, även två kalkugnar vid *Länna*, nere i Slite. Man är med andra ord etablerad i Slite och *Länna*, och på de gårdar de äger bor "på grunden", som det står i bouppteckningar, enbart arbetar, kalkugnsmakare och torpare, som inte äger mark utan enbart får bo på platsen som ett led i arbetet med kalkbränningen.

Utvecklingen på de gårdar som köptes upp av kalkpatronerna kan till viss del likställas med hur byar på fastlandet avhystes i samband med bildandet av herrgårdar och gods, men med en helt annan ekonomisk inriktning än jordbruk. Det väsentliga här var att säkra tillgången till kalkugnsved och kalksten, jordbruket var sekundärt.

Den verksamhet som synbarligen styrte landskapsutnyttjandet inom Othem under perioden 1600-tal till slutet av 1800-talet har varit kalkindustrien och landskapet kom att starkt präglas av denna verksamhet. En väsentlig fråga är då hur utmarken till kalkpatrongårdarna kom att präglas av denna verksamhet, exempelvis i fallet *File* gård.

---

⁴³ Thafvelin, M. 1993/97. Norra Gotlands tallskogar. En översiktlig beskrivning av det historiska nyttjandet.

⁴⁴ Storskiftena över *File*, *Ytings* och *Närs*, Lantmäteristyrelsens arkiv.

I det följande kapitlet analyseras hur kalkindustriens behov av framför allt ved till att elda kalkugnarna, kom att påverka utmarkerna/skogarna, framför allt i anslutning till platser med omfattande kalkbränning, så som i Slite och Othem.

Kalkindustrien och skogsbristen

Den omfattande stenbrytningen och det stora behovet av ved till bränningen har ofelbart påverkat skogen inom de delar där kalkindustrien var förhärskande. Henrik Munthe tar i sin bok om kalkindustrien på Gotland upp samtliga då kända kalkugnar på ön⁴⁵. För Othem socken finns 21 kalkugnar belagda, där alla ligger på mark som hörde till de gårdar som brukades av kalkpatronerna boende i Slite, förutom en ugn som ligger längst i norr i socknen, på mark som hör till Norrbys.

Munthes beskrivning av ägandet av dessa ugnar och de gårdar i Othem socken som var en del i denna kalkindustri är en belysande läsning vad gäller hur vissa familjer är drivande i denna verksamhet. Jag citerar Munthes text om ugnarna i sin helhet, som en intressant spegel av en bygd helt inställd på kalk och skog och en verksamhet som varit central i Othem under närmare 300 år. Numreringen av kalkugnarna följer den i kartan, figur 24. De ugnar som är av särskild betydelse i fallet File är i texten nedan och i tabellen, figur 23, nummer 6, 7 och 8 och i kartan, figur 24, nummer 7, 8 och 9.

För en total bild av såväl omfattningen av kalkbränningen i Slite och de släkter etc som var involverade i verksamheten hänvisas till bilaga 1.

”Othem. Slite n:r 1 (NO om Länna) anlades år 1647 av rådmännen Marcus Schröder och hans måg Hindrich Falk. Möjligen ungefär samtidigt anlades n:r 2 (Ö om Länna), ovisst av vem. Den omtalas senare såsom ”den södra” ugnen vid Länna. Troligen ha de varit i bruk samtidigt (N:r 3 där är liksom i en del senare liknande fall möjligen att anse såsom en ny upplaga av en äldre ugn). N:r 4. 1658 anlade Johan Schröder, Marcus’ son, denna ugn å sydöstra delen av den då s.k. ”Slite backa”, nuvarande Lotsbacken. - N:r 5 byggdes 1660 av vice guvernören Per Fleming för Kronans räkning å norra delen av Lotsbacken, och 1703 anlade Johan Schröder och

Kalkugnar i Othem socken. Efter Munthe 1945				
nr	Höjd i m	Inre diam i m	Beräknad volym i m ³ eller läster (lä)	Anmärkning
1			(70 lä)	Länna norra ugn
2-3				Rudera av två ugnar. Länna södra
4			(60 lä)	Lotsbacken. Stor mordhög, "Lillugn"
5				Norra delen av Lotsbacken. Kronugn
6	5	5 o. 3,8	(67 lä)	Väster om Klints. "Samsung". Stora mordhögar. Tillhör Sturtzenbecher
7		5,7 o. 4,5	(70 lä)	Norra delen av Lotsbacken. Storugn, senare Hagmans ugn
8	5	5,7 o. 4,5	78 (70 lä)	Väster om Ytings
9	6	3,2	48	Enholmens norra del
10				Å Länna gård
11				S om Kviende
12		c:a 5,5		Länna. Stor vedeldad schaktugn
13-14				Intill Klintskanten. 2 stora vedeldade ugnar ⁵
15				OSO om Länna. Koleldad ugn
16	2,5	2,5 o. 2		Finns Kurra. 1 km ö Ytings
17	2,5	3,5 o. 3	(32)	Väster om Norrbys. Samfällid
18	3	3,5 o. 3	(32)	Öster om nr 6
19	4	4 o. 3,5	(60 lä)	Klintsclintens södra del
20	3,5	5 o. 4,5	(95)	Å Klintsclinten
21	6	5 o. 4,5	105	Mot klint. NNO om Klints gård

Figur 23. Kalkugnar som funnits i Othem socken, uppräknade ungefärligen i tidsordning, med äldst först och yngst sist. Äldst är en ugn i Slite, anlagd 1647 av Schröder och yngst en av dem vid Klints gård, anlagd i början på 1900-talet.

⁴⁵ Munthe, H. 1945. Kalkindustrien på Gotland.

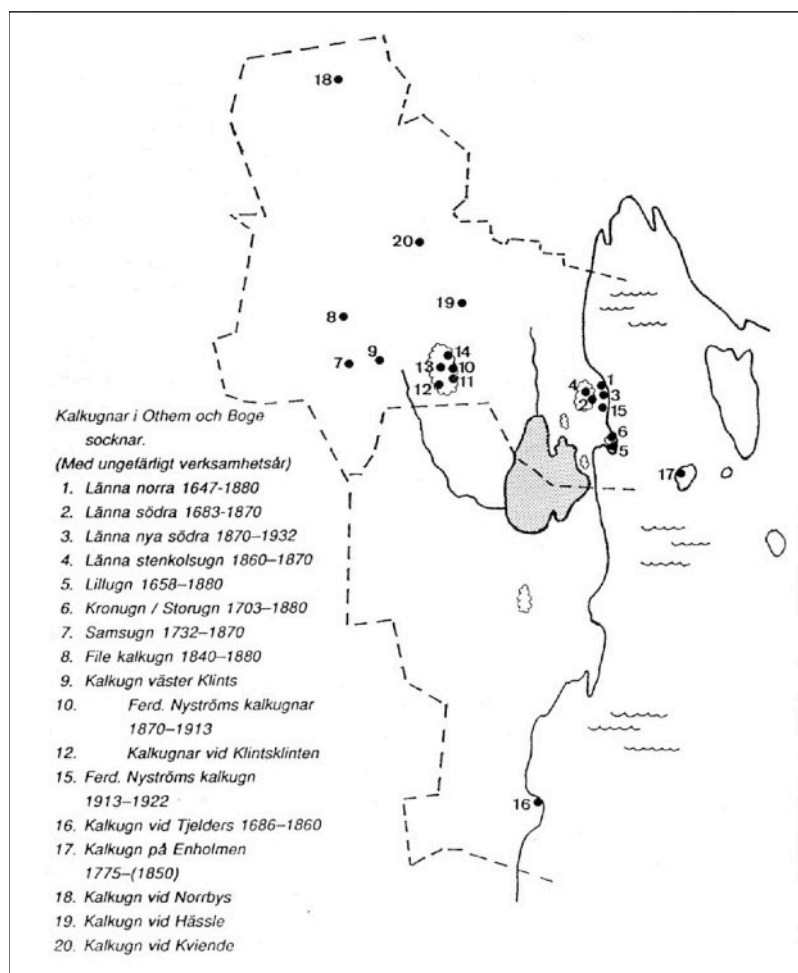
överinspektören Peter von Lingen en ny ugn, n:r 7, i närheten av en föregående. N:r 1 benämnes sålunda "Länna norra", n:r 2 (-3) "Länna södra", n:r 4 "Slite Lillugn, n:r 5 "Kronugnen och n:r 7 "Slite Storugn", även kallad "Hagmans ugn" efter köpmannen Lars Hagman, som senare ägde densamma". Han var vidare ägare av, resp, delägare i några andra av norra Gotlands kalkugnar (S:t Olofsholm, Skär, Hide, Lergrav och Valleviken). "Kalken fraktade han på egna fartyg"⁴⁶.

Året efter Mårten Fries' död (1695) ägde hans son Marcus den ena av kalkugnarna vid Länna och Paul den andre, samt den av morbrodern Johan Schröder ägda ugnen å Lotsbacken. Paul löste med tiden ut Marcus och

"behärskade sedan hela kalkugnsdriften vid Slite". Beträffande Kronugnen (n:r 5) utarrenderades den mestadels, bl a 1699 till auditören Johan von Lingen, senare till dennes broder, den ovannämnda Peter von Lingen och till sist till släkten Fries.

År 1724 berättigades Paul Fries och hans måg Fredrik Sturtzenbecher inlösa Kronans fastighet. Den förre var gift med Elisabeth Ihre, dotter till Nils Ihre, den senare med Margareta Fries, Paul Fries' dotter. Fredrich Sturtzenbecher dog 1736 och Paul Fries 1737, varefter deras änkor en tid styrde brukssamhället.

Efter handlanden Jöns Kahl blevo tre av Sturtzenbechers söner kalkbruksägare vid Slite, nämligen Paul Fredrik, kapten, samt Henrik och Patrik. Henriks dotter Greta Barbara, som blev gift med köpmannen och kalkbruksägaren vid Länna Lars Niclas Enequist senior, fortsatte efter mannens död (1808). Lars broder, köpmannen Johannes Enequist, som enligt Steffen blev ägare till 3/8 hemman Österbys, 1/16 hemman Näs, hela Länna södra och halva Länna norra kalkbruk,

Figur 24. Kalkugnarna i Othem socken. Efter Öhrman 2008

⁴⁶ Öhrman 1987.

1/8 Slite storugn och 1/8 Slite Lillugn samt dessutom 1/5 "Samne" kalkugn på File grund, denna sistnämnda n:r 6 i Othem"⁴⁷.

Den näst största delägaren i Länna-domänen var efter kalkbruksägaren Carl Niclas Fåhræus död (1816), hans änka Margaretha Catharina f. Sturtzenbecher, dotter till Henrik Sturtzenbecher. Hon ägde förutom 1/8 hemman Närs och 1/8 hemman File, "halva Lenna norra kalkbruk, ¼ Slite Storugn, ¼ Slite Lillugn och 1/5 Samne" (detta är den stora kalkugnen på File gårds marker, min kommentar).

1662 slog sig Mårten Fries, sedermera tingsdomare m.m., ned på sin hustrus, Margareta Schröders, ärvda egendom Österbys med Länna kalkbruk, och 1670 köpte han av svågern Johan Marcusson Schröder dennes gårdar med kalkugnar. Han blev därigenom, säger Steffen, ägare av området "från Sju strömmar i söder och därifrån norr ut nästan efter hela västra stranden"⁴⁸.

Att behovet av kalkugnsved var stort för att klara behovet av bränsle till alla ugnarna är givet, till och med så att kalkbruksägarnas egna skogar inte räckte till. Det framgår t ex när man läser om Laxare gård i Boge socken år 1696. Gården är en skattegård och ägs av en "*Mauhritx Laxar*". Gårdens marker gränsar direkt till Klints i Othem och till Slite samhälle och gården "*har största fördelen av balkar, sparrar, som säljs till skepp, så ock av kalkugnsved som säljes till **Länna** kalkugnar*"⁴⁹. De kringliggande gårdarna till kalkugnsverksamheten i Slite och Othem hade direkta inkomster från att sälja kalkugnsved till kalkindustrin, som ett komplement till vad kalkbruksägarna kunde få ut av deras egna gårdar.

Munthe, med hänvisning till Regnell, nämner följande rörande vedförsäljning från gårdarna i grannsocknen till Othem, nämligen Boge socken, till kalkugnarna inom Othem, framför allt till ugnarna i Slite. "Så t ex såldes följande antal *kaster* sådan ved per år från följande hemman i Boge: Pilgårds 15, Västers 10, Sles 9-10, Högvide 4-5 och Klinte 20. Merparten härav gick säkerligen till Slite."⁵⁰. Det finns även exempel på långväga körslor av ved till ugnarna i Slite. "Sålunda uppgives, att Rings i Hejnum 9-10 kaster kalkugnsved körts till Slite, dvs en sträcka av omkring 10 km fågelvägen"⁵¹.

Bränningen vid de större kalkugnarna pågick kontinuerligt och vanligen från våren till senhösten. Man räknade med att kunna bränna upp till maximalt 20-25 gånger per år. De vedeldade ugnarna drog stora mängder bränsle och under en lång tid var man tvungen att

---

⁴⁷ Munthe 1945, sid 84.

⁴⁸ Steffen, R. 1940.

⁴⁹ Skattdokumentation över Boge socken 1696

⁵⁰ Munthe, H. 1945. Kalkindustrin på Gotland, sid 58.

⁵¹ Munthe, H. 1945, sid 58.

statligt reglera ugnarnas antal med tanke på faran för skogsbeståndet på ön. Från mitten av 1800-talet blev anskaffandet av bränsle ett kännbart problem för kalkbruksägarna. Så var t ex Ferdinand Nyström tvungen att ta ved till sina ugnar i Slite ända nerifrån Norrlanda.

Figur 25. Den så kallade "Samsugnen vid File, anlagd 1732 av Sturtzenbecher med tillstånd från landshövding Grönhagen och i bruk in i slutet av 1800-talet. Nr 7 i kartan, figur 20.

Vedåtgången för ugnarna varierade kraftigt, men beräkningar utifrån Munthes tabell över kalkugnar och vedåtgång (se bilaga 1) visar att det i genomsnitt åtgick ca 3 famnar ved för en läst kalk. En famn är ca 5,6 m³. För en mindre ugn rör det sig om en vedåtgång av ca 95 m³ för en bränning och för exempelvis Samsugnen i File, med en kapacitet på 67 läster, är vedåtgången ca 375 m³ ved per bränning. Räknar vi därtill med 25 bränningar på ett år är den totala mängden ved som behövdes enbart för Samsugnen på File drygt 9 000 m³ ved per år. När vi dessutom rör oss med tre ugnar inom enbart Files marker inser man snart de enorma mängder ved som gick åt till bränningarna och den kraftiga påverkan detta hade på skogarna.

Figur 26. Fihle kalkbruk. Ugnen är belägen ett antal hundra meter norr om Samsugnen och är anlagd vid mitten av 1800-talet enligt Munthe. Nr 8 i kartan figur 20.

Det är uppenbart att de gårdar som köptes upp av kalkpatronerna syftade till att framför allt säkra råvaran ved, men även sten, där sådan fanns lätt tillgänglig, som på Filehajdar och Klints klintar och på gården Långumes marker.

Att kalkindustrin innebar en kraftig åderlätning och utarmning av skogen står utom allt tvivel⁵². Carl von Linné skriver, när han den 27 juni 1741 besökte Kappelshamn och dess kalkbruk, "att hela platsen låg full av kalkved". Vidare: "Det är visst att skogarna här äro tämligen tillräckliga, dock lösa och ojämna: så att om kalkbrukarna får fritt disponera skogen, bliver väl Gotland även

⁵² Hesselman, H. 1908. Vegetationen och skogsväxten på Gotlands hållmarker

en gång här på orten uppröjt". På resan söderut från Bunge efter östra havssidan färdas Linné genom skog "som mest var uthuggen av kalkbrännare men här och där hade tillräcklig gran"⁵³.

Kalkbränningen gick hårt åt skogarna trots att bättre och bränslesnålare teknik infördes och i slutet av 1800-talet rådde stor skogsbrist. Vid sidan om ved till kalkugnar nyttjades skogen också hårt till trätjära och även till export av virke. Det är belysande, som tidigare påtalats, att man i Revisionsboken 1653 nämner för Forsa och Rute ting att skogen är den enskilt viktigaste resursen för gårdarna inom dessa ting, vilket inbegriper Othem socken.

Till en början bestod utförseln mest av sparrar, bjälkar och ved, men i någon mån även av brädor huggna eller sågade. Andelen brädor ökade dock drastiskt vid 1600-talets mitt och brädor, ved och kalk blev den tveklöst viktigaste näringen på Gotland och exportvaran under loppet av 1700-talet och början av 1800-talet.

Hamnen för utskeppning av virke från Othem var av naturliga skäl Slite hamn, som också var utskeppningshamn för kalk. Men även i andra hamnar var exporten av kalk och timmer omfattande. Carl von Linné noterar när han kommer till Klintehamn att "hamnen hade de mesta fartyg man sett i någon gotländsk hamn, som där intogo kalk, bjälkar och brädor"

Att skogsbruk hade en stor betydelse för Gotland framgår klart av vad landshövding Psilander skrev år 1726. "Skogarne äro den dyrbaraste skatten och det förnämsta medlet, varigenom handeln här på orten upprätthålles, så att trähandeln och kalkbränningen intager allt det, som skatter och utlagor årligen i penningar utgår"⁵⁴.

Bristen på skog blev snart kännbar och klagomålen över slöseriet med de ständigt minskade skogstillgångarna fortsatte under resten av 1700-talet och in på 1800-talet. Uppmaningar framfördes att begränsa förbrukningen av husbehovsvirke, särskilt till stängsel. Några decennier in på 1800-talet var skogstillståndet verkligen inte tillfredställande. Landshövding Cederström skrev 1832 bl.a. "att i barrskogen hade under de sista tjugo åren stora fält upphuggits, andra buro blott glesa lämningar efter stor skog men inga planteringar"⁵⁵.

1869 utfärdade Kungl. Maj:t förordningen om förekommande av skogsförödelse på Gotland. Det var en för denna tid märklig åtgärd med ingrepp i den enskildes förfoganderätt över sin egendom. Förordningen stadgade återväxtskyldighet och den brukar kallas för den första skogsbrukslagen i Sverige och det är symptomatiskt att den infördes på Gotland, med sitt totalt fördärvade skogslandskap.

---

⁵³ Linné I. Den gotländska skogens historia. Rapport.

⁵⁴ Linné, I. Den gotländska skogens historia. Rapport.

⁵⁵ Linné, I. Den gotländska skogens historia. Rapport.

Den utan tvekan enskilt största påverkan på de skogar som ägdes av kalkpatronerna runt Slite och i Othem socken utgjorde det hårda nyttjandet av skogen till framför allt ved, men även till tjärbränning, timmer och gärdsel. Det handlar framför allt om en period som börjar vid mitten av 1600-talet och pågick till slutet av 1800-talet.

Denna åderlåtning av skogen i Othem drabbade ju i första hand de marker och gårdar som kalkpatronerna själva ägde, såsom File, Ytings, Klints, Långume, Österby och Näs. Men säkerligen har även de bondeägda gårdarnas skogar nyttjats i denna verksamhet, om ej i lika stor omfattning kan man förmoda.

I det följande görs en detaljerad studie på gårdsnivå, vad kalkindustrin inneburit för en ordinär bondgård (Othemars) och en kalkpatronsgård (File), med avseende på hur utmarken nyttjades. De två gårdarna gränsar till varandra och deras utmarker i väster utgör större delen av det som i dagligt tal kallas Filhehajar.

Othemars och File gårdar, Othem socken

I dessa avslutande kapitel kommer jag att koncentrera framställningen till gårdarna File, Ytings, Klints och Othemars och deras koppling till Filehajdar och frågan om nyttjandet av utmarken till gårdarna, i belysning av tidigare förda mer generella resonemang. Särskilt intressant blir att belysa Othemars och File. Båda gårdarna har sina utmarker gränsande till varandra och inom vad som benämns Filehajdar. Men, som tidigare påtalats, Othemars är en av få kontinuerligt drivna privatägda bondgårdar i Othem socken och att se som en tämligen traditionellt använd gård där jordbruket varit den primära sysselsättningen och inkomsten, även om, som tidigare sagts, sidoinkomster kan ha kommit från aktiviteter kopplade till kalkindustrin i socknen och i Slite.

File gård å andra sidan är en av de gårdar som köptes upp av kalkpatroner i början av 1700-talet och kom att bli en av flera gårdar som bildade grunden i kalkindustriens etablering och utveckling i Othem socken och vid Slite.

Inför det fortsatta resonemanget kan vissa begrepp behöva preciseras, då det emellanåt är oklart vilket fysiskt område som exakt avses i resonemangen. Väsentligt att klargöra är att Filehajdar inte är samma sak som File gårds utmark, eller för den delen, det område som Cementa äger.

- *Filehajdar*. Filehajdar utgörs av ett sammanhängande hällmarks- och skogsområde som berör södra delen av Othemars utmark, hela utmarken till File gård och utmarken till Ytings gård, beläget söder om Files utmarker.
- *File gårds utmarker*. Omfattningen av gårdens utmarker har i relativt ringa grad förändrats sedan äldsta kartans upprättande.
- *Cementas fastighet*. Cementas fastighet utgörs av större delen av File gårds utmarker, med undantag av ett område i den nordöstra delen av utmarken. Den södra, västra och östra gränsen av Cementas mark följer i stort den i kartorna från 1700 redovisade utmarksgränsen.

Vi kommer att följa gårdarna från 1653 fram till och med laga skiftet på slutet av 1800-talet. Det är den tidsperiod som är av intresse i detta sammanhang, men gårdarna har båda två ett förhistoriskt ursprung, väl synligt i fornlämningarna, inte minst i hägnader och husgrunder från den äldre järnåldern. Tyngdpunkten ligger i frågan om hur utmarken nyttjades och vem som brukade marken och på vilket sätt, samt att via bouppteckningar notera skillnader mellan gårdarna vad gäller de boende på gårdarna och deras djurhållning.

Båda gårdarna finns, som i princip alla gårdar idag, redovisade i Revisionsboken 1653. Tabellen nedan visar beskrivningen i Revisionsboken av de två gårdarna. Att notera är att Revisionsboken är tillkommen ungefär samtidigt som den första kalkugnen anläggs i Slite (1647). Kalkindustrin har med andra ord ännu inte satt sina spår i socknen och alla gårdarna, utom Österby, är

Revisionsboken 1653	
Othemars	File
<p>Othemars ähr 1 hemman om 15 marckeleij, hafwer åcker till 21 tunnelandh, äng till 45 manss slätt, starr 3 mans slätt, aagh i <i>Steenbrottamyrr</i>, trögårdh af een deehl päron- och plommonträdh, 3 hagar till 20 hästar, godh skough, sågeqwam och 1 lott i Bowijcks- strömmar, som äre Ouren och Geran hwar han hafuer tillståndh att fiskia hwar tridie natt höst och währ. Bruckas af Gudmundh Jönsson, hwilcken hafuer ärfdt gården effter sine förällrar.</p>	<p>Fijle är I hemman om 9 marckeleij, hafuer åcker till 13 tunnelandh, äng till 28 mans slätt, starr 4 manss slätt, aagh i Engessmyrr, 3 hagar till 16 hästar, 1/2 såghqwam i Yttingsmyrssåå och godh skough. Bruckas af Per Thommesson, hwilcken för 12 åhr sådan köpte gården af Jöns Olofsson och Påwell Hints borgare i Wijssby (fö)r 70 dr.</p>

Figur 27. Beskrivningen av gårdarna Othemars och File i Revisionsboken 1653

bondeägda skattegårdar. Österby ägs symptomatiskt nog av Marcus Schröder, som är den som anlägger den första kalkugnen i Slite.

Som framgår av figuren ovan är både Othemars och File klassade som 1 helt hemman. Båda hyser de ingredienser av åker, äng etc som karaktäriserar en bondgård vid denna tid, där Othemars är den större gården, utgörande 15 marckeleij och File 9 marckeleij. Othemars gård har 3 hagar till 20 hästar och File gård har 3 hagar till 16 hästar, med andra ord tämligen likartade förhållanden. Båda gårdarna har god skog och sågkvarn eller del i sågkvarn. En intressant skillnad ligger dock i ägandet av gården, där Gudmundh Jönsson på Othemars har ärvt gården från sina föräldrar, medan Per Thommesson på File gård har köpt den av en Jöns Olofsson och Påwell Hints, borgare från Visby. Troligen indikerar detta att gården File vid något tillfälle legat öde och varit kronogård och delad i två delar.

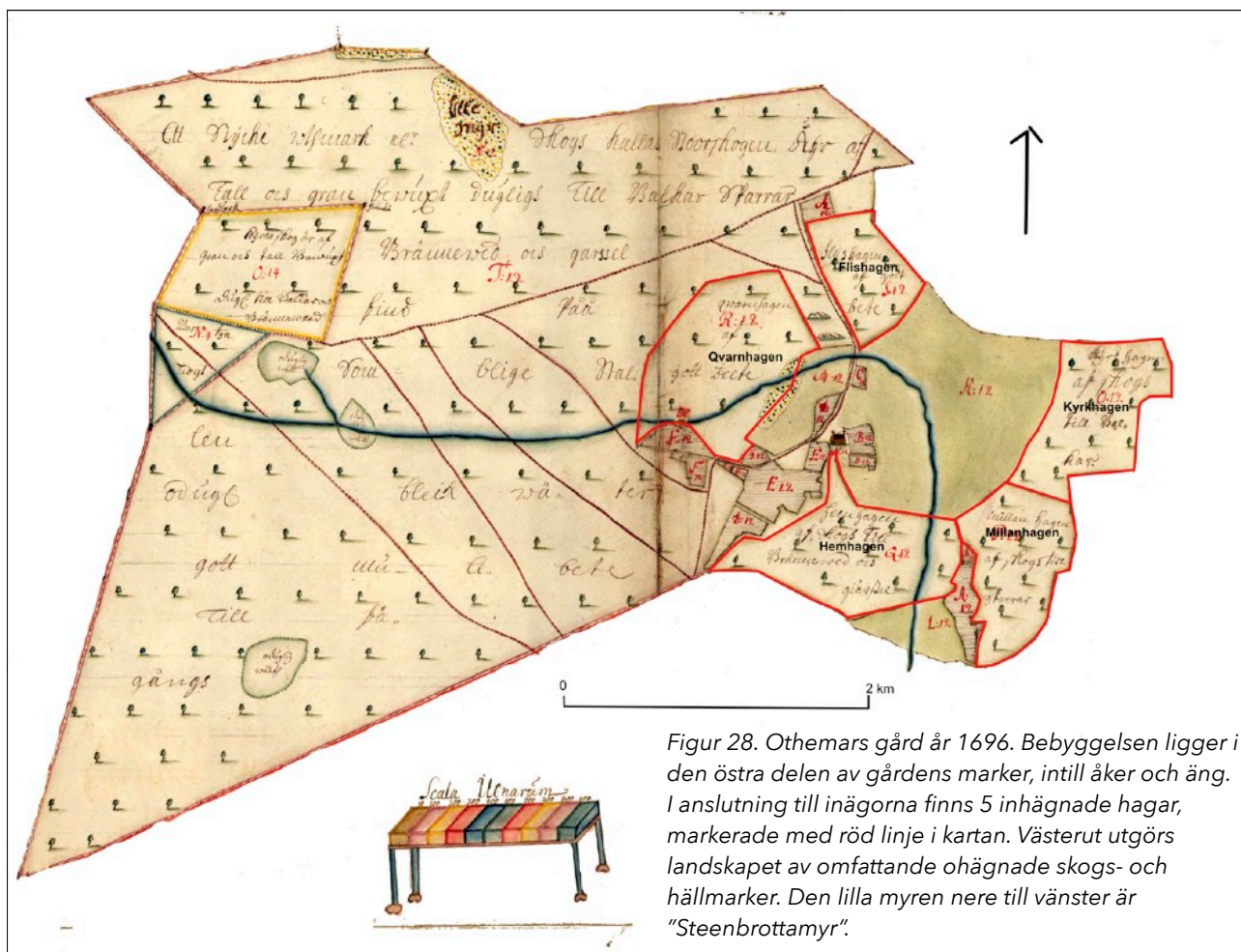
Intressant i sammanhanget är benämningen "*aagh i Steenbrottamyrr*" på Othemars marker, vilket indikerar att stenbrytning, troligen för kalkbränning, förekommit inom Filehajdar före anläggandet av de stora kalkugnarna⁵⁶. Myren finns utritad i kartan 1696.

Historien om Othemars

Följer man gården Othemars via de äldre kartorna framträder en bild av en gård som är under kontinuerlig förändring i så motto att det pågår över tiden omläggning av mark. Man kan säga att denna omläggning sker i linje med den generella utvecklingen som innebär att skog läggs om till hage, att hage läggs om till äng och att äng övergår till åker, samtidigt som de totala hägnade markerna ökar i omfattning.

⁵⁶ Öhrman 1987, sid 226.

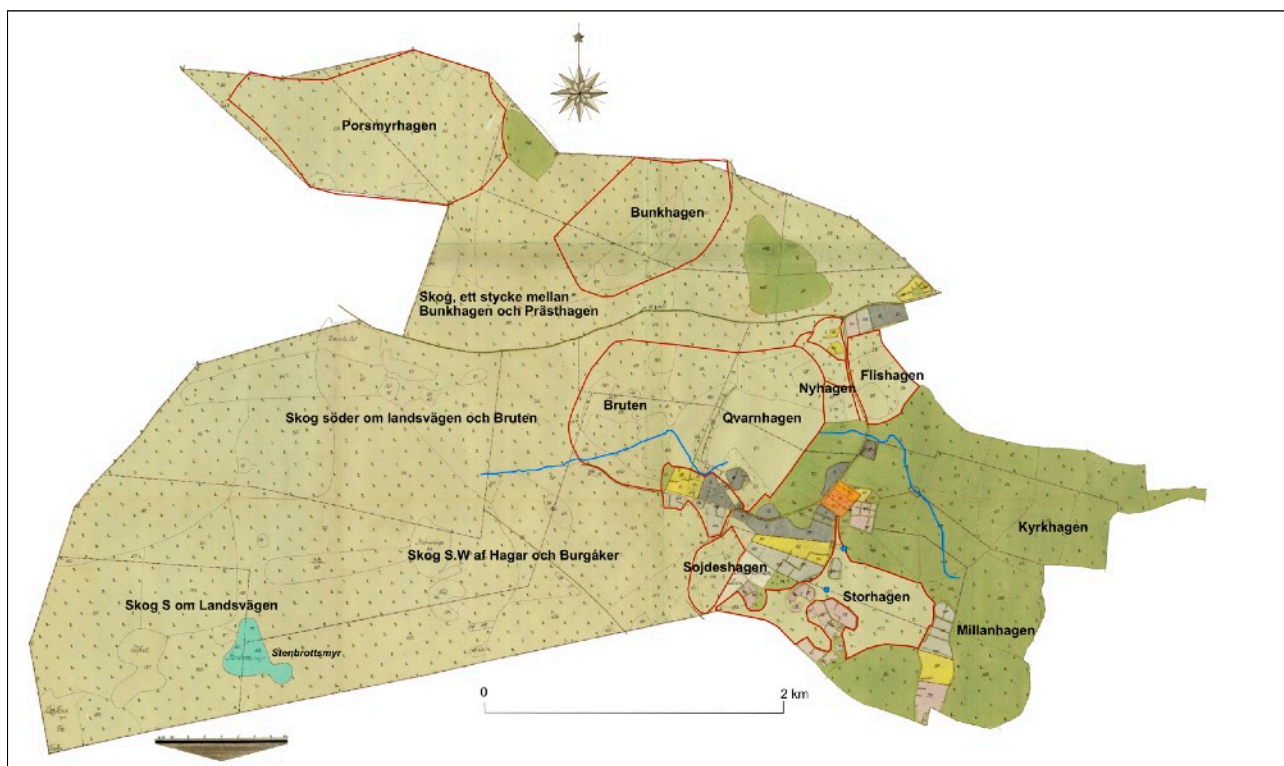

Figur 28. Othemars gård år 1696. Bebyggelsen ligger i den östra delen av gårdens marker, intill åker och äng. I anslutning till inägorna finns 5 inhägnade hagar, markerade med röd linje i kartan. Västerut utgörs landskapet av omfattande ohägnade skogs- och hållmarker. Den lilla myren nere till vänster är "Steenbrottamyrr".

Vid kartläggningen 1696, dvs ca 40 år efter upprättandet av Revisionsboken, har gården nu 5 hagar, vilka kan föda sammanlagt "9 hästar och några kor". Som framgår har omfattningen av betet minskat från 20 hästar till 9 hästar och några kor. Det är något märkligt att antalet hagar ökar, medan antalet hästar så kraftigt minskar. En av hagarna, Kyrkhagen, "kan röjas under tiden till äng", menar lantmätaren. Gården brukas nu av två personer; av "Larss och änkans son Jöns Othemars" och är en skattegård.

Vid storskiftet ca 100 år senare kan man notera en hel del skillnader. Som lantmätaren 1696 föreslog har Kyrkhagen numera övergått till att bli äng, liksom även Millerhagen, båda belägna i östra delen av gårdens marker. Vissa bitar av ängen har övergått till åker. Som en kompensation för minskade hagmarker har det tagits upp flera nya, tämligen stora, hagar, utöver de tidigare hagar som ännu brukades. Qvarnhagen har utökats till det dubbla, där den nya delen heter Bruten, men framför allt har två nya hagar tagits upp i skogen längre mot nordväst, ut i den tidigare ohägnade skogen. Gården är alltså en skattegård, men numera delad på 4 bönder.

Vid laga skiftet drygt ytterligare 100 år senare, 1893, har antalet hagar på skogen ytterligare utökats och täcker nu uppskattningsvis drygt hälften av Othemars utmark. De hagar och ängen som låg närmast brukningscentrum har numera övergått till åkermark, medan omfattande områden i norra delen av gårdens ägor inhägnats till beteshagar. På gården finns upptaget sju brukare. Detta skall dock inte tolkas som att det finns sju jordbruk, utan flera av de som har mark

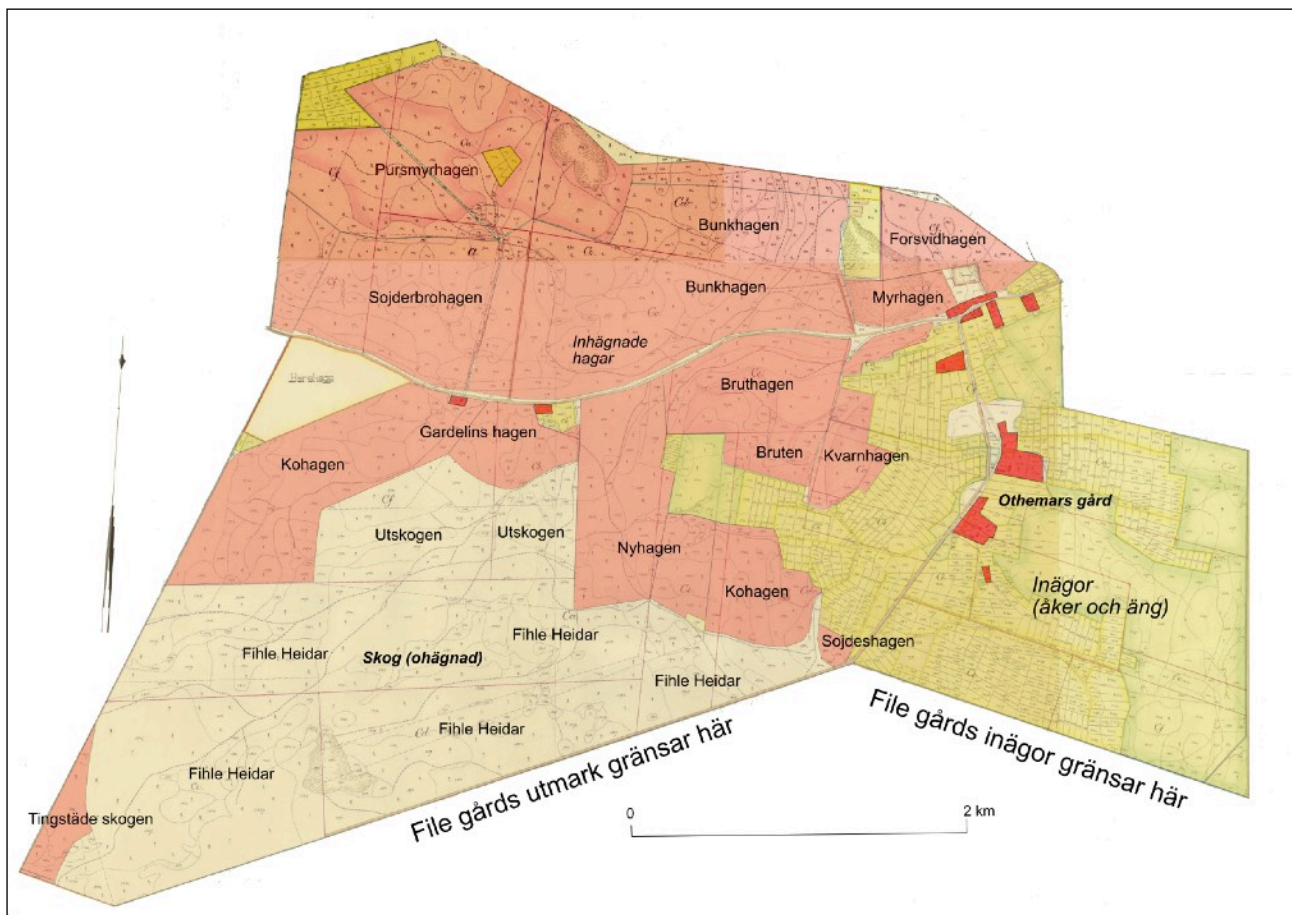
Figur 29. Storskiftet över Othemars gård, genomfört år 1792. I relation till den tidigare kartläggningen har nu de två hagarna öster om bebyggelsen lagts om från hage till äng. Samtidigt har omfattande områden väster och norr ut i utmarken lagts om till hage från skog. Två av hagarna ligger avskilt långt från gårdscentrum (Porsmyrhagen och Bunkhagen). Hagarna markerade med röda linjer. Bebyggelsen med orangefärgad yta. I Storhagen och i Kyrkhagen finns bryor markerade i kartan. Utöver själva gårdstomten finns ingen ytterligare bebyggelse vid den här tiden. Notera även att landsvägen inte passerar någon hage. "Steenbrottamyren" utmärkt i kartan, inom området Filehajdar.

inom gården utgörs av mindre boställen för arbetare etc, lokaliserade till landsvägen som löper i öst-västlig riktning genom de norra delarna av gårdens ägor.

Viktigt att notera härvid är att den södra delen av utmarken, gränsande mot File gårds utmarker, alltså utgörs av ohägnad skog. Närmast hagarna kallas den för Utskog, ner mot gränsen till Fihle går stora områden under beteckningen Filehajdar. I beskrivningen till skiftet gavs åt Johan Gutenberg "rätt att fortfarande få begagna gamla vägen såsom hitintills över hagarne till sitt utskogsskifte vid File hemmans rågång, enär den derstädes uttagna nya vägen vore lång och svåråtkomlig". §23.

Begreppet utskog återkommer ofta i de äldre kartorna rörande utmarker som inte är inhägnade till hagmark.

Väger man samman resultaten från genomgången av Othemars är gården en tydlig representant för de gårdar som ägdes av bönder i generationer och som utvecklas mer eller mindre enligt en given mall över tiden. När det gäller markerna sker en övergång av skog till hage, till äng, till åker och ibland direkt från hage till åker. Othemars gård klyvs över tiden i ett antal parter och under loppet av 1800-talet avstyckas allt mer små fastigheter för annat folk än jordbrukare.

Figur 30. Laga skiftet över Othemars, upprättat 1893. Inägorna är markerade med svagt gul ton, hagarna har orange färg och den ohägnade skogen är ofärgad. Med röd färg markeras förekommande bebyggelse. Utöver gårdsbebyggelsen finns längs landsvägen flera småfastigheter vid den här tiden. Som framgår är det en betydande del av skogen/utmarken som är inhägnad till beteshagar. Hagarna utgör uppskattningsvis drygt hälften av utmarken. Den södra delen av utmarken, som gränsar till File gårds utmark, utgörs av ohägnad skog. Som framgår är det större delen av den ohägnade skogen som går under beteckningen **Filehajdar**.

När det gäller utmarken sker en övergång av de hagar som ligger nära brukningscenter över tiden till åker, i takt med att nya hagar tas upp allt längre ut i utmarken. Vid sekelskiftet 1800-1900 utgör beteshagarna drygt hälften av utmarken. Den bild som förmedlas av laga skifteskartan är att betrakta som den maximala utbredningen av beteshagar i utmarken. Skogsbrist, strängare regler för att sätta upp gården i skogen och en tydlig övergång till att nyttja inägorna som betesmark gör trycket på utmarken mindre.

Botaniken Bengt Pettersson besökte Othemars gård på 1940-talet i samband med sitt arbete om flora och vegetation på Gotland. Han arbetade med en provyta inom gårdens marker. "På ekonomiska kartbladet utmärktes 13/7 1943 en analyserad provyta på en sedan länge obetad öppen hållmarksyta på Filehajdar, Othemars, Othem; den var omgiven av gles Pinus-Juniperus-skog. Syftet var, att denna yta senare skulle undersökas för att eventuella ändringar i vegetationen skulle kunna klarläggas. Ytan återundersöktes den 14/9 1956 (tab. 28). Tyvärr kunde icke några närmare fakta angående tiden för betningens upphörande här erhållas. Emellertid torde, även om man skulle kunna få upplysningar om den exakta tidpunkten, denna ha föga betydelse, då man icke kan få klarhet i betesgångens intensitet. Enligt Karl Pettersson,

Othemars, var området förr betat med talrika djur, särskilt får och hästar, i likhet med alla andra dylika områden.”⁵⁷

Tyvär framgår det inte var denna yta är utlagd, förutom att det är på marker som hör till Othemars gård. Inte heller har vi någon bild av vilket område som Karl Pettersson avser när han säger att området förr var betat. Det bör dock ha varit inom Othemars utmarker i och med att han bodde på den gården.

Genomgången av Othemars visar på ett för Gotland generellt utvecklingsförlopp, som återfinns inom de flesta gårdarna på Gotland som varit i bondehänder fram till våra dagar. I det följande handlar det om granngården File, som är en helt annan historia, genom att gården tidigt blev en del i kalkindustriens framväxt och utveckling i Slite och Othem.

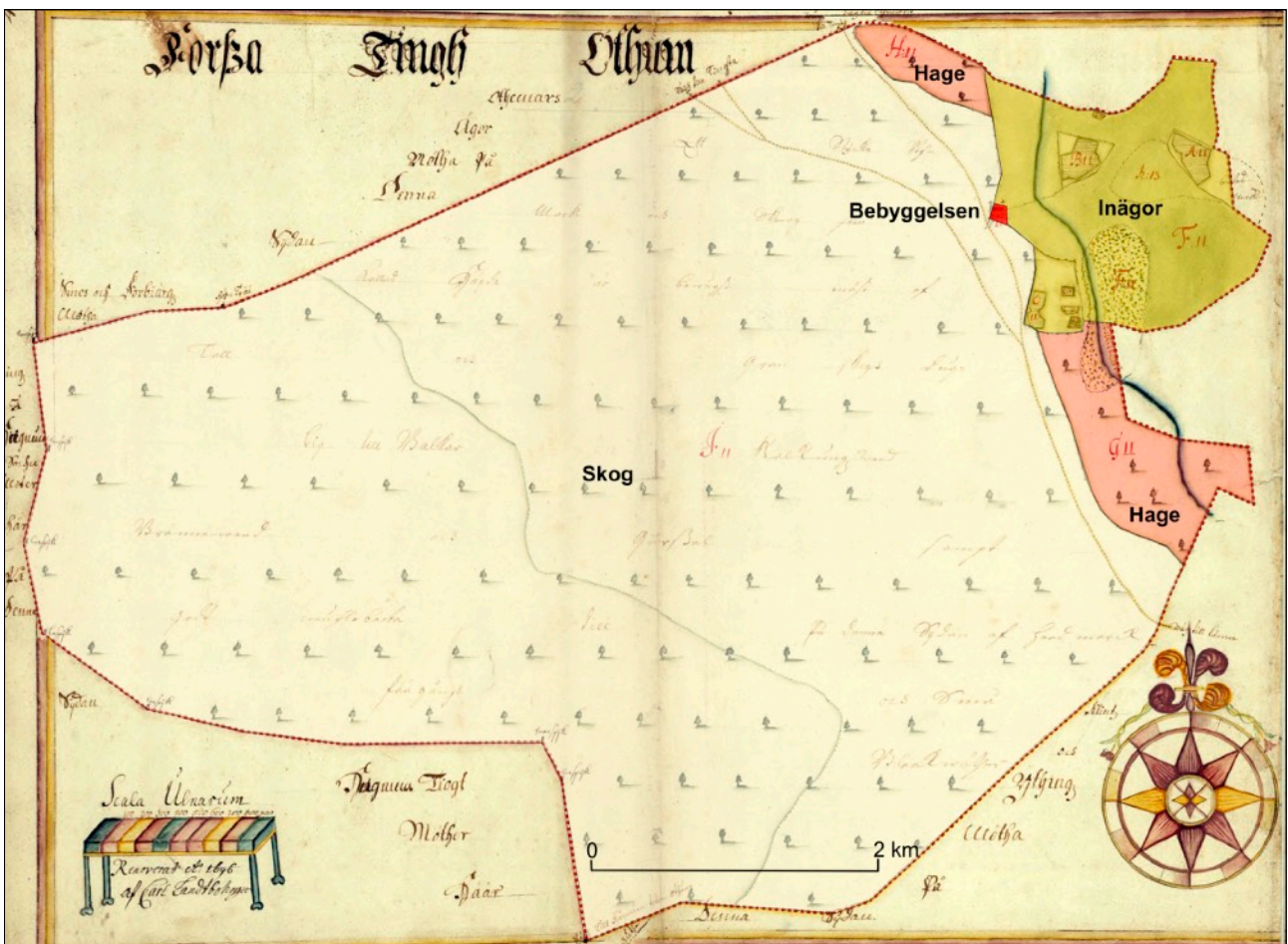
---

⁵⁷ Pettersson, B. 1958, sid 189.

Historien om File

Motsvarande historia för File gård skrivs således annorlunda än för Othemars, vilket helt hänger samman med att gården blev en del i kalkindustriens utveckling i Othem och Slite. När vi möter gården i Revisionsboken 1653 är det en tämligen ordinär gård, som ovan redovisats, om än något liten⁵⁸. File gård har dock ovanligt stora utmarker, sett i relation till övriga gårdar i socknen (jmf exempelvis med Barshaga, figur 15 och med Othemars ovan). 1600-talets andra hälft var på Gotland en synnerligen besvärlig period med många ödeläggelser och uppkomst av kronogårdar, vilket synes ha drabbat File gård.

Några år efter upprättandet av Revisionsboken kommer nämligen File gård på obestånd. Endast 7 år efter Revisionsboken (år 1660) finns nya ägare till gården File i form av Mårten Fijle och Peer Oloffson Fijle. Dessa båda brukare står i skuld till staten för obetalda skatter. Mårten Fijle står i skuld till staten med 43 Rd. Han har med andra ord inte kunnat betala skatten⁵⁹. Vad gäller Peer

Figur 31. File gård 1696. Bebyggelsen till gården ligger i gränsen mellan inägorna i öster och ett mycket omfattande utmarksområde i väster som sträcker sig ca 6 km från gårdsbebyggelsen till dess västra gräns, som är gräns mot Hejnum socken. Norr och söder om bebyggelsen, i kanten av utmarken, finns gårdens två hagar (Ödeshagen i norr och Söderhagen i söder). I norr gränsar markerna mot Othemars gård.

⁵⁸ För en redovisning av ägare och parter på gården File, se bilaga 1)

⁵⁹ Gotlands Restanser 1660

Oloffson sägs följande; "**Peer Olofsson**, ähr inthet mera i förrådth uthan stor fattigdom kiöpte Halfue Busarfue Gårdh, dock kom inthet där på, uthan ståår i Räst för File gårdh för Anno 1657 som inthet ähr at Tilgåå."⁶⁰

Två år senare, 1662, kan man utläsa följande om skatteavkortningar, då staten uppenbarligen insett att man inte kommer att få något från denne Peer; "*Peer Oloffson Fijle - Förrymd till Curlandh, intet hopp*". (1662 års skatteavkortningar, ViLa).

Slutet av 1600-talet har uppenbarligen File gård till och från legat öde utan brukare. När kartläggningen görs av gården 1696 har staten av allt att döma fått en brukare till gården. Beskrivningen visar att; "*Detta hemman brukas av Pär Fijhle, vilken är rätte ägaren*". Det har uppenbarligen förekommit en hel del oklarheter om vem som egentligen äger gården, men i kartläggningen slås fast att Pär Fihle är den rätte ägaren. Han är möjligen släkt med den förrymde Peer Oloffsson Fijle (för en mer utförlig redogörelse av ägare till gården se bilaga 2).

Kartan 1696, figur 33 på följande sida, illustrerar fördelningen av gårdens marker på motsvarande sätt som för Othemars. I östra delen, ner mot en dalgång, finns gårdens inägor i form av åker och äng, på gränsen mot utmarken i väster ligger bebyggelsen och väster om den nordsydgående vägen som skiljer inägorna från utmarken finns gårdens två hagar och utskogen. Antalet hagar från

Revisionsboken 1653 har minskat med en hage; från tre till två, troligen på grund av de oklara ägarförhållandena, men möjligen också att man sålt en hage. Beskrivningen av hur många hästar som betet motsvarade i hagarna har sjunkit från 16 till totalt 5 hästar.

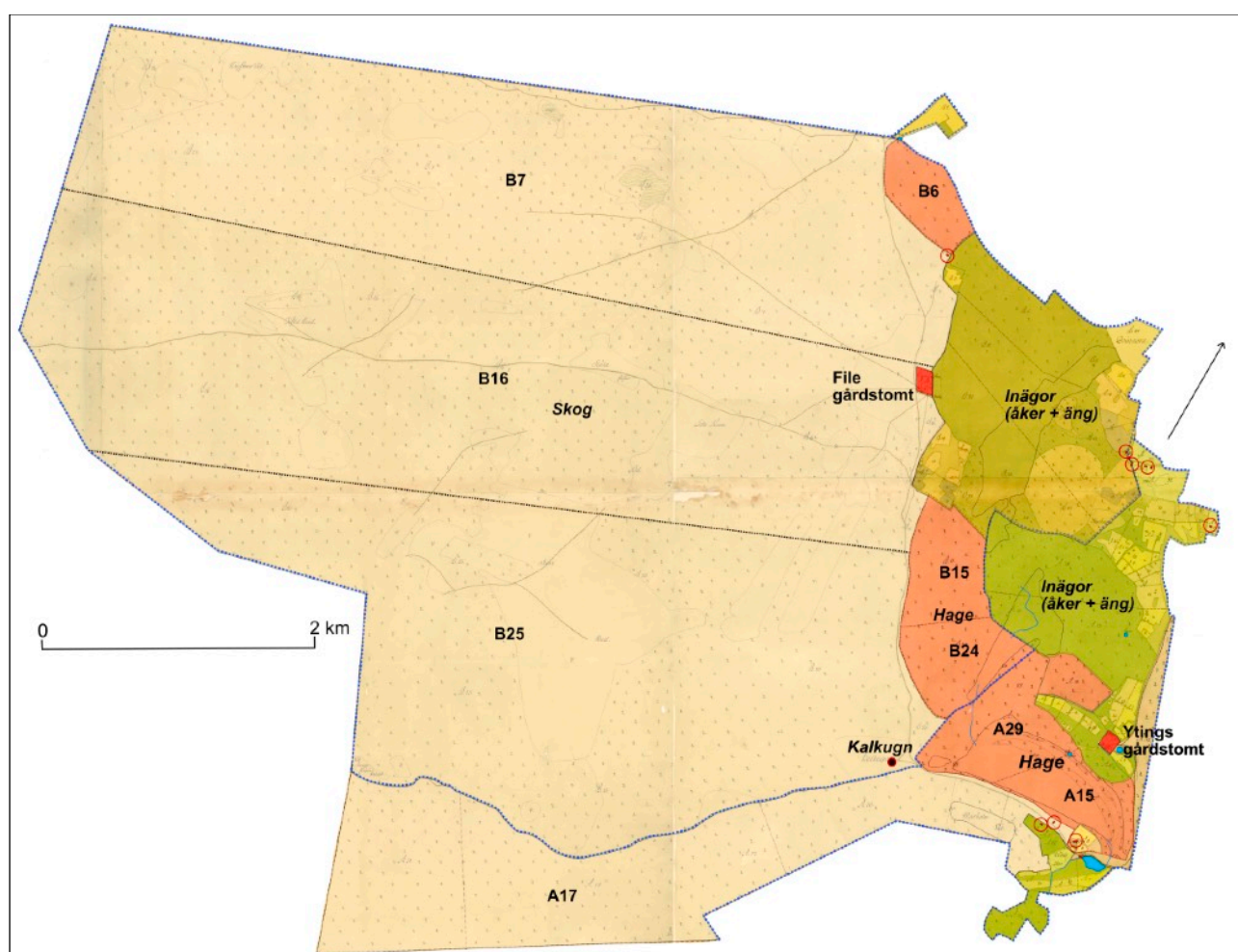
Som påpekades i beskrivningen till Othemars hade även den gården minskat värderingen av betets omfattning från motsvarande 20 till 9 hästar, trots att antalet hagar har utökats. Det är möjligen så att siffrorna för 1653 respektive 1696 vad avser värderingen av hagarna avseende bete inte går att jämföra rakt av. En genomgång av samtliga gårdar i Othem socken 1653 och 1696 visar

Gård	Antal hagar 1653	Antal hästar 1653	Antal hagar 1696	Antal hästar 1696
Othemars	3	20	5	9 (+ några kor)
Stenstugu	2	6	2	6
Busarve	1	2	1	4
Norrbys	2	6	1	3
Barshaga	2	4	3	9
Närs	2	4	2	5
Klints	1	10	2	8
Ytings	2	4	1	3
File	3	16	2	5
Kviende	1	2	2	6
Långume	1	2	1	3
Österbys	1	2	1	2
Spillings	1	2	1	4
Summa	22	80	24	67

Figur 32. En jämförelse av antalet hagar och betesekvivalenter, uttryckt i antalet hästar, under åren 1653 respektive 1696 i Othem socken.

⁶⁰ Gotlands Restanser 1660. ViLa

omfattningen av hagar och bete enligt figur 32. Inledningsvis kan man notera att antalet hagar 1653 för alla gårdarna rör sig om 1-3 hagar per gård och ökningen till 1696 är tämligen ringa. Några gårdar har ökat med en hage, några minskat med en hage. Det är en frapperande konstans i antalet hagar över tiden mellan dessa två tidpunkter. Två gårdar visar tydliga skillnader mellan de två åren vad gäller "betesekvivalenter" och det är File och Othemars, där antalet minskat betydligt från 1653 till 1696. Sett för hela socknen har antalet hagar ökat något, medan betesekvivalenterna minskat något. Hur detta skall förstås är oklart, men det ligger möjligen olika bedömningsgrunder. Men det kan även vara ett resultat av de svåra åren på 1690-talet⁶¹. Det är ändå frapperande hur små skillnader det är mellan de två tidpunkterna (se även bilaga 7 för ett resonemang om bete och hagar).

Figur 33. Storskiftet över File (B) och Ytings (A) gårdar år 1777. Förändringarna vad gäller markanvändningen från 1696 till nu är tämligen marginella vad gäller framför allt File. Samma hagar är kvar sedan tidigare och inga nya hagar har tillkommit, i motsats till Othemars. Den år 1732 anlagda kalkugnen är utmärkt i kartan. Intill södra änden av hagen B6 i norr och längst i sydöst liksom i öster finns nu ett flertal arbetarbostäder och även i södra delen av Ytings marker. Denna bebyggelse hör av allt att döma ihop med kalkugnens etablering, men även den såg- och mjölkvarn som finns i södra Ytings.

⁶¹ Åren under 1690-talet innebar missväxt, utebliven skörd etc vilket medförde omfattande svält och även död för många på Gotland. Kellgren 1940.

Under de första åren av 1700-talet, som ett led i satsningen på en kalkindustri i Othem-Slite, köper Paul Fries upp Klints och File gårdar⁶², några år senare troligen också Ytings. Den stora kalkugnen inom Files marker, som räknas som en av de största och viktigaste kalkugnarna i Othem-Slite, anläggs 1732 av majoren Sturtzenbecher, efter beslut från landshövding Grönhagen⁶³.

Från den här tiden är det en rad skilda kalkpatroner som äger hela eller delar av kalkugnen och gården File, liksom även Ytings och Klints, och man kan följa dessa släkten fram till slutet av 1800-talet⁶⁴.

Kartläggningen vid storskiftet över File och Ytings, som skiftades tillsammans i och med att det var samma ägare till gårdarna, genomförs 1777, (figur 33). Ägarna till gårdarna utgörs nu av familjen Sturtzenbecher och en handlare Claes Klingvall i Slite.

Till skillnad mot Othemars, och andra skattegårdar, är förändringarna av jordbruksmarken tämligen marginella mellan 1697 och 1777. Fortfarande finns här samma *två hagar* som är registrerade i den äldsta kartan, någon utvidgning eller upptagande av nya hagar, som regelmässigt sker inom andra gårdar, har inte skett här. Inga nya intagor i utmarken finns som skulle indikera ett expansivt jordbruk, i likhet med Othemars. Ägarfamiljen Sturtzenbecher och handlanden Clas Klingvall bor inte på gården utan nere i Slite.

En väsentlig skillnad mot exempelvis Othemars är att nu finns ett flertal arbetarbostäder på Files och Ytings marker, vilka av allt att döma skall kopplas till stenindustriens verksamhet. Så finns i direkt anslutning till Ödeshagen i norr (B6) en bostad, liksom ett flertal bostäder längst i öster och i sydöst på Files marker. Situationen är likartad på Ytings marker, där ett antal arbetarbostäder finns inom gårdens södra del, inte långt från "Samsugnen", anlagd 1732.

Vid en hemmansdelning år 1817 av den del av File som har beteckningen B25 i storskifteskartan, figur 33, mellan de två bröderna Kahl, verksamma i Slite och där en av dem bor på Ytings gård och är ägare till halva den gården, framgår det av kartan att det fortfarande är de två hagarna B24 och A 29 som finns och är inhägnade, men att det i övrigt i utmarken inte finns registrerat några nya hägnader eller exempelvis uppodlingar. Ännu år 1817 finns således inga spår av förändringar i markanvändningen vad gäller denna del av utmarken till File gård. Kalkugnen är utritad i kartan⁶⁵.

---

⁶² Öhrman 1987

⁶³ Öhrman 1987

⁶⁴ Roger Öhrman, 1987, har på ett utmärkt sätt redogjort för den komplicerade ägarbilden rörande såväl ugnen vid File som alla andra ugnar inom Othem socken och i Slite.

⁶⁵ Akt 09_OTH-49. Lantmäterimyndighetens arkiv

I närheten av "Samsugnen", som den kallas i skrifter, anläggs över tiden ytterligare två kalkugnar. Den ena strax norr om Samsugnen och sydväst om File gamla och då övergivna gårdsplats ("File kalkbruk"), den andra strax öster om Samsugnen.

Dessa tre ugnar har sannolikt försörjts från File och Ytings gårdars utskog med ved och sten. Stenbrottens utbredning kring ugnarna kan än idag följas i landskapet och täcker bl a ett stort område väster om den stora Samsugnen⁶⁶. Även på Klints klintar i öster finns omfattande och ytmässigt stora områden av kalkbrott. Kalkugnsverksamheten inom Files marker upphör omkring 1880 och hade då pågått i ca 150-200 år. Skogen har därefter haft möjlighet att återetablera sig.

När laga skiftet genomförs över File 1873-1876 finns det *två partsägare* till gården⁶⁷. Vid skiftets inledning 1873 ägs den ena delen av Carl Gahne, boende på Ytings gård. Den andra ägs av lantbrukarna O. Lindbom och N.P. Thungren, vilka har sin tomt längst i norr på Files marker, intill den så kallade *Ödeshagen*. Dessa säljer dock sin halva av gården 1874 till lantbrukaren P. Tingström och en Herr J. P. Stengård. Påföljande år när arbetet med skiftet pågår står Tingström som ensam ägare till ¼ mantal File. Denne i sin tur säljer i mars år 1876 sin part till Anders Edman, en av de boende på Ytings gård och delägare i den kalkugn som anläggs strax öster om den stora Samsugnen. När skiftet slutligen genomförs 1876 finns ingen markägare boende på gården File, båda ägarna bor på Ytings gård, förutom ett antal kalkugnsarbetare, torpare etc, som bor på "File grund", dvs på Files marker, men som inte är markägare utan är arbetare.

En ovanlighet med laga skiftet över File, Klints och Ytings är att endast inägorna är skiftade och inte utmarken som brukligt är (jmf exempelvis Othemars gård). Med andra ord finns ingen kartbild över hur utmarken nyttjades under andra hälften av 1800-talet, annat än indirekt via beskrivningen till skiftet, eller andra uppgifter. Frånvaron av skiftet av utmarken kan möjligen tolkas som att skogen inte hade särdeles stort värde nu när man närmar sig slutet på kalkugnsperioden och när dessutom ugnarna i många fall vid den här tiden eldades med kol i stället för med ved.

Frågan om varför inte utmarken skiftades framgår till en del av beskrivningen till kartan. Någon i skifteslaget hade anhållit om att få markerna skiftade inom skifteslaget. Redan från början finns dock ett starkt motstånd mot skiftet från flera av markägarna, framför allt de som äger mark på File och Ytings, vilket i några fall är samma personer. Från början är de emot att överhuvudtaget genomföra skiftet, då de menar att de har förhållandevis få spridda ägor och att de inte kände något behov av att genomföra skiftet. Man skall komma ihåg att skiftena och allt omkring såsom t ex utflyttning av gårdar, betalades av markägarna själva så ett skäl att undvika skifte kan ha varit rent krasst ekonomiskt.

---

⁶⁶ Carlsson D. 2015. Rapport Arendus.

⁶⁷ Laga skifte över Klints, Ytings och File år 1876. Akt 09-OTH-63

Men förrättningsmännen noterar dock vid en fältstudie av markerna att det var ett stort antal skiften per brukare och att de var utspridda både inom och utom skifteslaget, varför det bedömdes nödvändigt att genomföra skiftet.

” §5

Med anledning av förestående yrkanden, och då storskifte förut övergått de hemman hwaraf skifteslaget består, begåfvo sig förrättningsmän och delägare ut på marken, för att taga ägornas belägenhet i skärskådande, därvid uttalades dels att skogsmarken vore af en betydlig areal och mest bestående af hållbunden mager jordmån samt att inägorna till största delen lågo i en dal emellan afrönsningsjorden samt invid kommunikationsvägen åt Boge socken”⁶⁸

Lantmätaren konstaterar som synes att skogsmarkerna var omfattande, men av dålig kvalitet. Det gällde säkert inte bara Filehajdar utan även hållmarkerna öster om Klints, där tre kalkugnar nyttjat området för kalksten och vedbrand. När nu markägarna inte fick igenom att skiftet borde ställas in, ville de i vilket fall som helst att utmarken/skogen skulle undantas från skiftet;

”§6

Uppläste Kongl Maj:ts ofvanberörda utslag så lydande, Litt K., hvarefter delägarna i Ytings och Fihle invände att de önskade att den vidlyftiga hållbundna skogsmarken å s.k. Fihle Hejden borde uteslutas från skiftet och ej heller ingå i någon mätning, men bifölls att de övriga ägorna först skulle uppmätas, hvarefter en närmare reglering kunde ske om hvad som skulle tillhöra skiftet. Herr Lundberg, Klints, ansåg dock att ej hans hagar behövde ingå i något skifte, utan att i så fall hela skifteslagets ägovid skulle medtagas. Förrättningsmannen tillkännagaf att i saknad af fullständig karta denna mätning ofördröjligen komme att ta sin början, hvarvid delägarna medgåvo att gemensamt lega en dagsverke varefter vidare behöflig handlangning skulle efter mantal på uppåd tillhandahållas.”

Efter ytterligare några turer i frågan om vad som skulle skiftas, genomfördes skiftet enbart på inägorna och den 19 oktober 1874 noteras ”Sedan mätningen af skifteslagets ägor med undantag af utskogen, eller den s.k. Fihle Hejden nu blivit verkställd...”

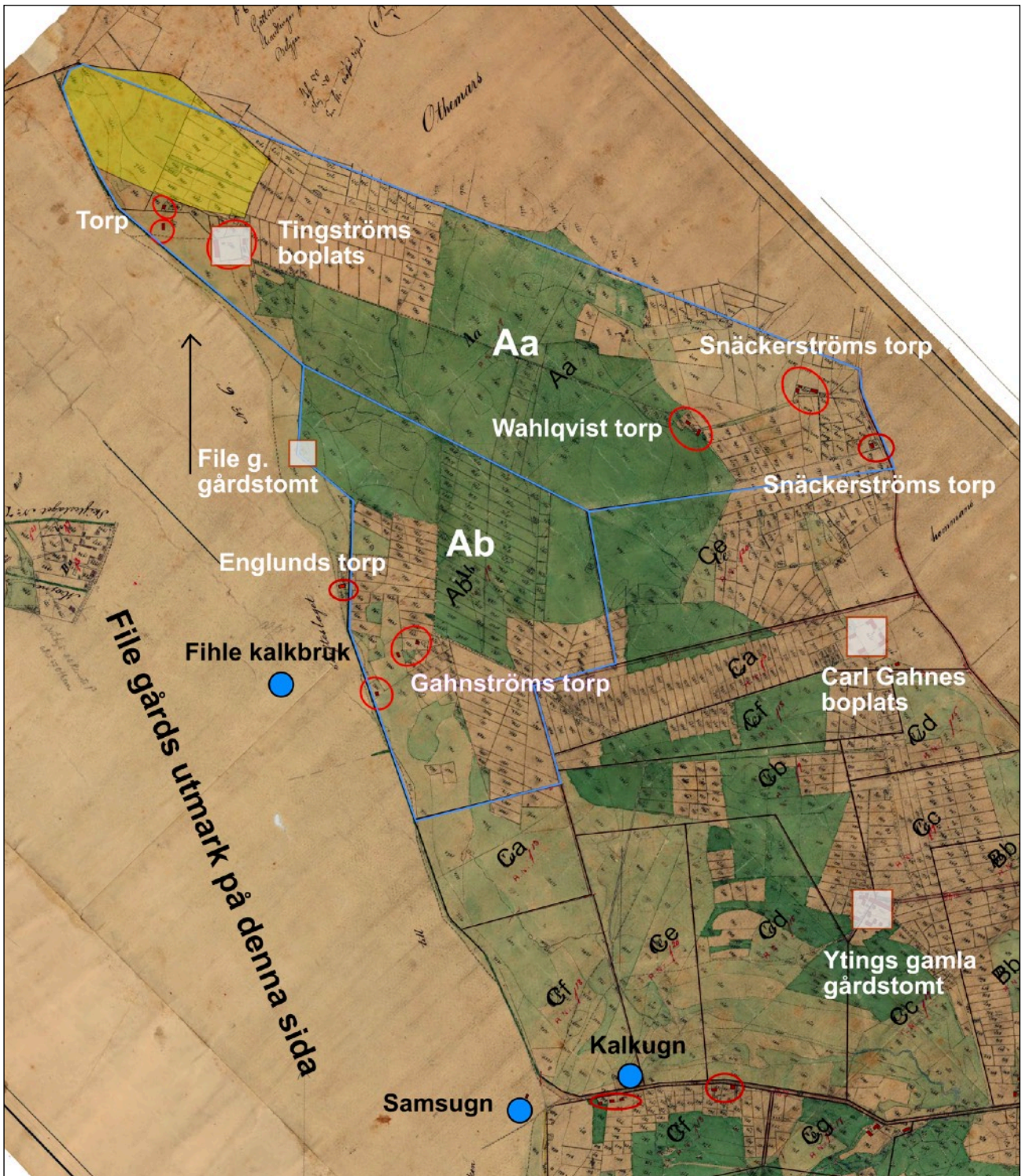
Vid skiftets påbörjande bodde som ovan sagts en av ägarna på marker tillhörande File gård, i detta fall längst upp i norr. Här fanns bebyggelse 1777 enligt storskiftet och dessa personer var sannolikt kopplade till Samsugnen och senare den norra kalkugnen, anlagd omkring 1850 och kallad Fihle Kalkbruk⁶⁹. När skiftet slutfördes försvann även denna gård, då marken såldes till en i Ytings boende markägare (Anders Edman, som drev en kalkugn öster om Samsugnen).

Dock fanns det en rad torpare och andra arbetare på Files marker som framför allt var knutna till kalkugnsarbetet i vid bemärkelse, med vedfångst, stenbrytning, eldning, transporter etc. I handlingarna till laga skiftet framgår det att några av torpen måste flyttas, då de kom att hamna utanför skifteslagets mark.

---

⁶⁸ Beskrivning till laga skiftet över Othem 3:dje skifteslag år 1876. Lantmäterimyndighetens arkiv. Akt 09-OTH-63

⁶⁹ Öhrman, R. 1987.

Figur 34. Utsnitt ur laga skiftet över Klints, Ytings och File gårdar 1876. Beteckningen Aa och Ab markerar de två parter som fanns på File gård och littera med beteckningen C står för Ytings gård. File gamla gårdstomt är sedan länge öde. Förekommande torp registrerade i kartan och förekommande kalkugnar är markerade. Gårdarnas utmarker är ej kartlagda och skiftade vid laga skiftet, dock vid storskiftet 1777. I kartans beskrivning finns på Files marker upptagna fyra torp/arbetarbostäder med namngivna personer; Snäckerström (2 bröder i varsitt torp), Wahlqvist, Gahnström och Englund. De tre förstnämnda bor på östra sidan i anslutning till landsvägen Othem - Boge, och de två sistnämnda strax söder om Files gamla gårdsplats i västra delen av inägorna. Strax öster om Samsugn finns ett antal arbetarboställen på Ytings marker.

Följande anför under § 16;

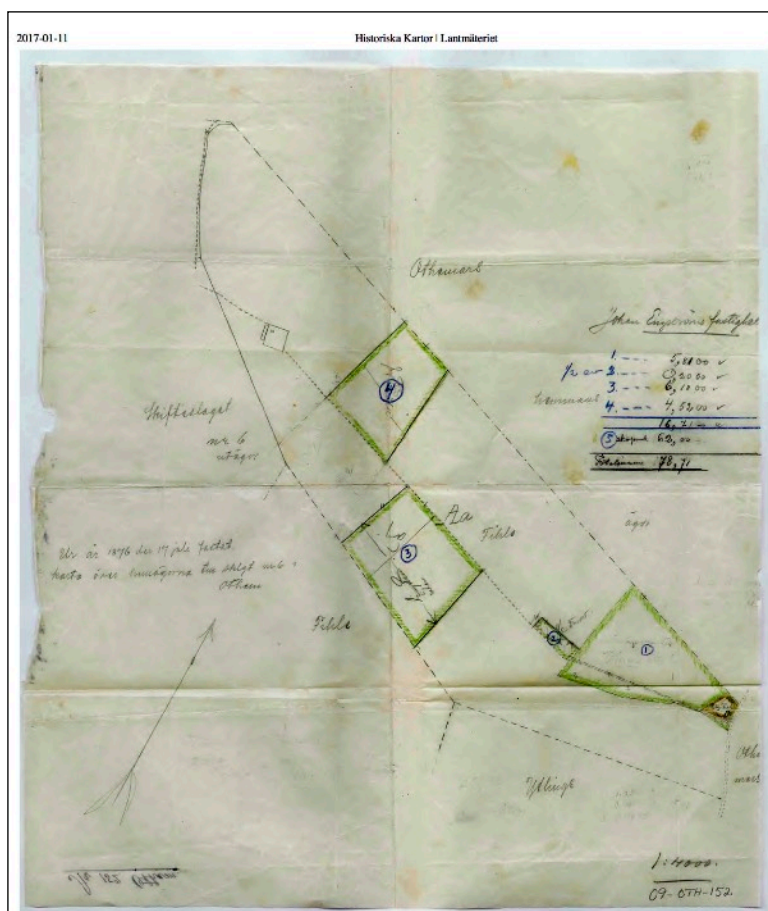
”Enär genom rågångslineernas flyttning emot Othemars 2ne torplägenheter komma på skifteslagets mark så värderades dessa utflyttningskostnad och fanns uppgå för

Petter Snäckerström; manbyggnad	148,50
Ett mindre svinhus	10:–
Bod och bryggghus	43:–
Minskad trädgårdsafkastning	15:–
Ett förfallet laudgårdshus	<u>70,50</u>
Summa	287 kr

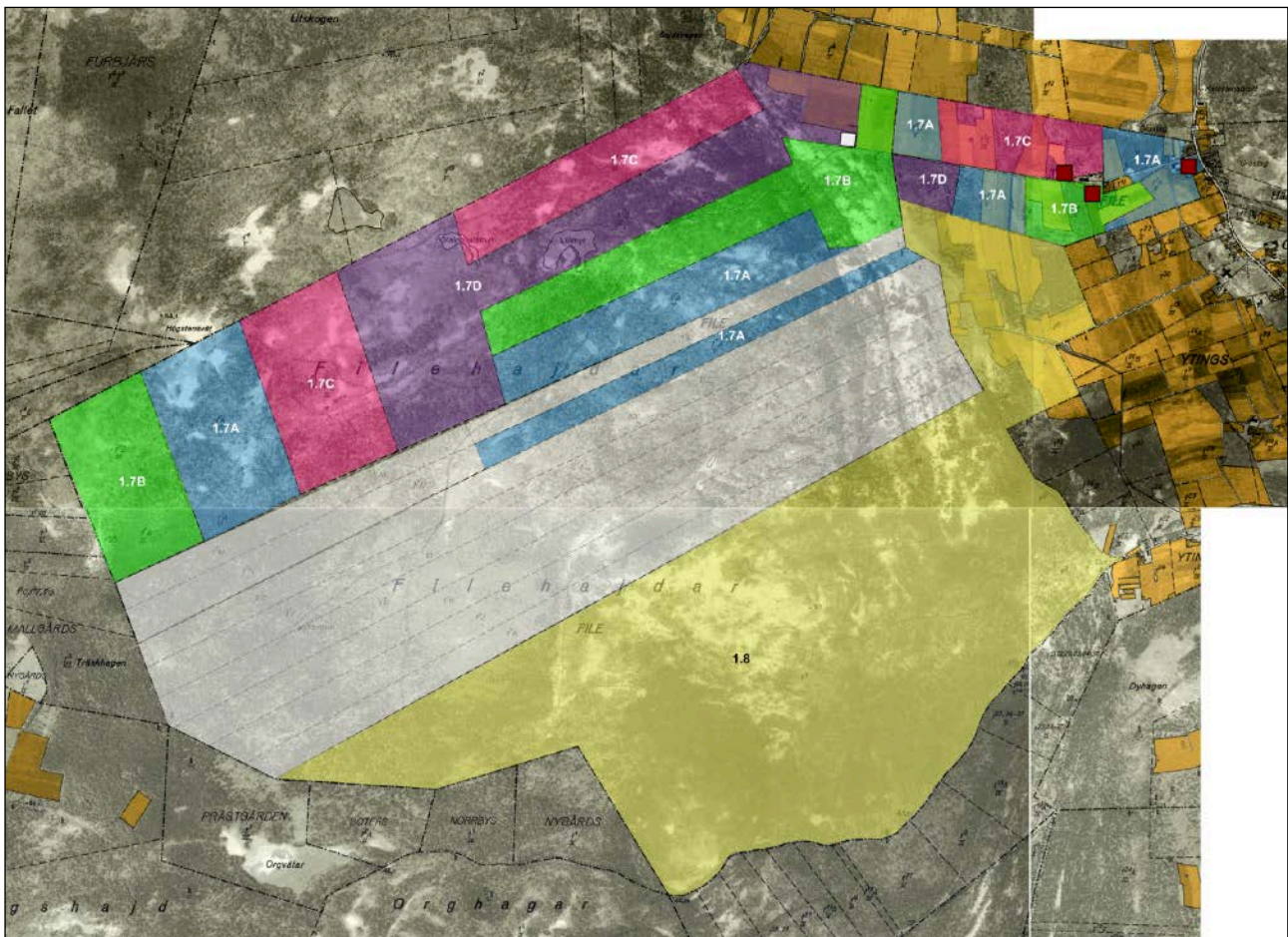
Johan Snäckerström	Manbyggnad	112
	Ett mindre ladugårdshus	<u>50</u>
	Summa	162 kr”

Som framgår är det små, enkla stugor det handlar om. Snäckerström, en av två bröder, finns omnämnd i en bouppteckning från 1879 och även i laga skifteskartan. Kartan, figur 34, visar var de arbetare bodde som står registrerade på File grund när kartan upprättas 1876. Efter laga skiftet försvinner uppenbarligen all bebyggelse från området som gränsar till Files utmarker i väster, vilket bland annat framgår av Generalstabskartan från 1890 och även i den äldre ekonomiska kartan, flygfotograferad 1935, finns ingen bebyggelse kvar på Files marker i västra delen.

Som noterades ovan genomfördes aldrig något laga skifte av utmarken, vilken kom att nyttjas som skogsresurs för delägarna samfällt i File och Ytings gårdar. Huvuddelen av utmarken hörde till File gård och en första uppdelning av utmarken på enskilda brukare sker omkring 1885, nio år efter laga skiftes genomförande, då delägarna inom den ena av de två parter som fanns på File vid laga skiftet kom att genomföra en sämjedelning av markerna inom fastigheten 17, vilken framför allt inbegrepp utmarken/skogen (figur 35, 36 och bilaga 2).

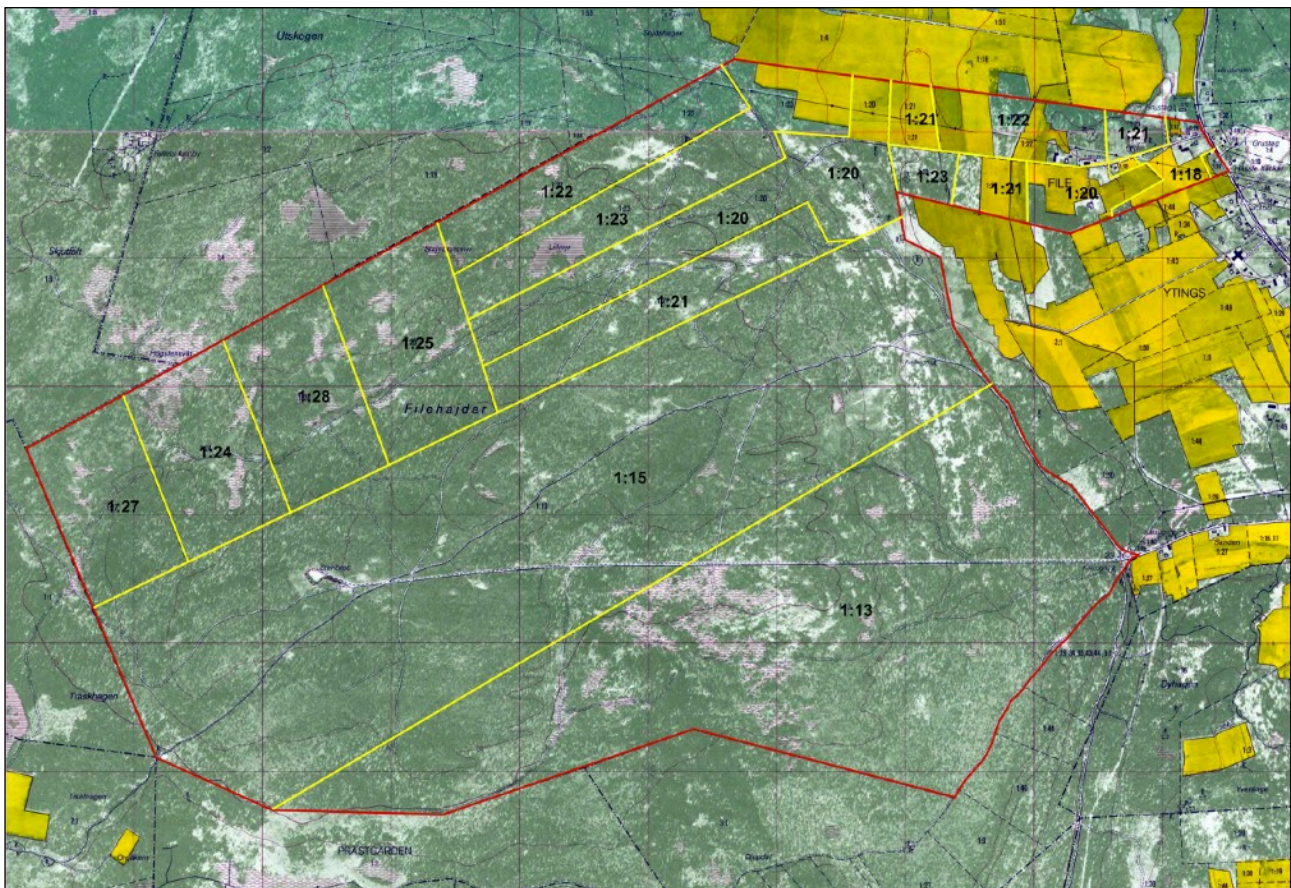
Figur 35. Uppdelningen av inägorna inom den ena parten på File, med registreringsnummer 17. Se bilaga 2.

Figur 36. File gårds marker vid 1930-talet. Under laga skiftets tid består File av två delar. Det gula området markerar den södra av dessa två delar och övriga fält den andra delen. Som framgår är denna den andra delen (1⁷) uppdelad på ett flertal markägare. Den norra delen inbegriper såväl inägor som utmark och hyser fyra mindre parter, som utvecklats ut befintliga torp från 1800-talet. Tre av dem är bebodda, där gårdarna ligger längst i öster. Den fjärde är markerad med en vit fyrkant, som fanns vid laga skiftet, men försvann direkt vid skiftet som en följa av ägobyte. Det gula området markerar den andra parten från äldre tid. Någon bebyggelse till dessa södra delar finns inte inom fastigheterna.

Även andra delar av utmarken inom File delades upp i långa och smala strimlor, vilket väl framträder i den äldre ekonomiska kartan, figur 36 ovan. Dels framträder väl de fyra parter som har mark i den norra delen av File och den uppdelning i smala strimlor av området söder om. Den sydligaste delen utgör fastigheten File 1⁸, som intre är uppdelad på skilda markägare, utan är en ägare.

Under mitten av 1940-talet köper Cementa upp större delar av File gårds utmark och fortsätter med mindre delar under 1950-talet. Vid dessa köp skrevs avtal med alla markägarna som för dem innebar avverkningsrätt på skogen (och jakt) av en tid från 25 år till "för all framtid" (bilaga 3). Som regel innebar detta för markägarna, efter att de sålt till Cementa, rätten att under ca 50 års tid ta av skogen och det är tämligen rimligt att anta att markägarna nyttjade denna avverkningsrätt. Man kan med andra ord räkna med att perioden från mitten av 1940-talet fram till sekelskiftet innebar ett inte oväsentligt uttag ur skogen av timmer, ved till bränsle, stubbar etc till tjärbrännig och till stängsel, vilket bör ha påverkat hur landskapet ser ut idag.

Figur 37. Den yngre ekonomiska kartan från ca 1970. File gårds marker är markerade med röd linje. De skilda fastigheter som är registrerade inom Files marker är markerade med gula linjer och fastighetsbeteckningen med svarta siffror. Vid mitten av 1940-talet köper Cementa upp File 1:13 och File 1:15. Några år senare fastigheterna File 1:24, 1:25, 1:27 och 1: 28. Man äger vid denna tid större delen av File gårds historiska utmarker, med undantag av fastigheterna File 1:20- till File 1:23, vilka än idag är privatägda.

Kartan ovan, som är ett utdrag och en sammanläggning av de ekonomiska kartbladen runt File från omkring 1970, visar på de ägor som hörde till File gård vid den här tiden. Numreringen av fastigheterna stämmer överens med numreringen i bilaga 3, som är en förteckning över vilka markägare och vilka fastigheter som berördes av denna rätt att nyttja skogen. Det bör för övrigt noteras att det inte nämns något i dessa dokument om bete på Filehajar.

Sammanfattar vi gården Files äldre historia kan man konstatera att gårdens inriktning förändrades under loppet av 1700-talet från att vara en traditionell bondgård, där jordbruket stod i centrum, till en gård vars marker blev en råvarubas för kalkugnar och skogsvaror, såväl för ugnarna inom gården Files marker som ugnarna nere i Länna, då de som äger ugnarna på File även äger ugnar nere i Länna och Slite⁷⁰. Markägarna bodde som regel inte på dessa utgårdar, utan framför allt nere i Slite och på Länna vid kusten.

Det är också betecknande att de som bor på "File grund" under 1700-talet och början av 1800-talet genomgående utgörs av kalkugnsarbetare, torpare och arbetare, vilket väl framgår av

⁷⁰ Öhrman, R. 1987.

Bouppteckningar rörande File gård, Othem socken

- 1788. Onsa Ericksdotter. Hon är hustru till Kalkugnskarlen Rasmus Nilsson. De bor på File grund. Kreatur: 1 brun häst 16 år, dito, 1 lamb, 2 gyltor, 1 ungt dito
- 1795. Erasmus Nilsson. Kalkugnskarl. Kreatur: Svårt att läsa bouppteckningen...står om 1 mor lamb, 1 dito, 1 lamb... Ovanståendes man
- 1802. Olof Jonsson. Torpare. Kreatur: 1 gulbrun häst om 15 år. Dito svartbrun häst om 13 år. 1 st "gind"?
- 1808. Mårten Nilsson. Kalkugnskarl. Kreatur; 1 stycke kokreatur, 1 stycke häst, gammal, 2 stycken gamla lamm, en get.
- 1810. Peter Hassellund, kalkugnsmakare, boende på File grund. En manbyggnad.... med flat tak utan loft 12 alnar lång. En fähusbyggnad med bräder, gammal, 14 alnar lång. Kreatur; 1 ko, 1 gammal morlam, dito morlam, 1 gymer, 1 bagge, 1 svart get, 1 vit get, 1 "gickback"
- 1819. Martin Högbom, kalkugnsarbetare. Kreatur: 1 ko, Sota kallad. 1 brun häst, 22 år.
- 1825. Magnus Wiberg. Torpare, boende å Fihle hemmans grund. En gammal manbyggnad av trä med 13 alnar lång och 6 alnar bred. 1 gammalt fähus, 7 alnar långt, 6 alnar brett. Kreatur: Ingen uppgift om.
- 1831. Olof Mickelsson. Torpare. Kreatur: 1 häst, 1 lammbock, 2 gäss.
- 1846-11-14. Olof Fohlström. Kreatur. 1 svart häst, 1 svart sto, 1 stycken morlamm, 1 lammbock
- 1853-05-09. Maria Catharina Ruthberg f. Hasselund. File grund. Gift med arbetare. Kreatur: 2 lamb.
- 1862-10-06. Johan Petter Pihlström. File grund. Arbetare. Kreatur: 1 st kokreatur, en Häst, 1 Wädur 3 Rd, 1 unglam.
- 1879-06-21. Elisabeth Snäckerström f. Stenbom File grund. Gift med arbetare. Ingen uppgift om djur.

Figur 38. Sammanställning av de bouppteckningar som finns digitalt tillgängliga över boende på Files marker mellan åren 1788 och 1879. De som framträder i dessa bouppteckningar är enbart kalkugnsarbetare, torpare och andra jordlösa. Ägarna finns inte här, de bor i Slite. Snäckerströms torp finns utmärkt i laga skifteskartan över File, figur 34. Man kan notera hur få djur de hade. Källa ViLa. Gotlands norra häradsrätts arkiv.

bouppteckningarna för File under slutet av 1700-talet och till slutet av 1800-talet och i laga skiftet (figur 38 och bilaga 4).

Steffen skriver, något nedlåtande, att "Kalkugnsfolket utgjordes ofta av den samhällets lösa befolkning"⁷¹ och Öhrman säger "även om man säkert kan räkna med, att en del småbönder ibland arbetade vid någon kalkugn, var det bland de jordlösa, som de flesta kalkugnskarlarna rekryterades"⁷². Detta rimmar väl med vilka som bodde på File gårds marker efter att gården köpts upp av kalkbruksägarna.

"Inte heller då det gällde bostäder var kalkugnskarlarna och deras familjer särskilt lyckligt lottade. Ibland inhysta hos sin arbetsgivare, men med tiden kom de flesta att bo i "egen åbyggnad", som det heter i mantalslängderna. Under 17- och 1800-talen uppstod på detta sätt en ny typ av bebyggelse på Gotland, inte minst märkbar var den i slitetrakten"⁷³. I fallet File och Ytings är det påfallande många som bodde på det som kallas Hässle eller Hässlebackar, ett område som ligger i östra delen av gårdarnas inägor och i anslutning till landsvägen. Men även ett begränsat område längst i nordväst på Files marker, i gränsområdet till Othemars marker, fanns ett område med enkla bostäder för kalkugnsarbetare under namnet Mori⁷⁴.

⁷¹ Steffen, R. 1940.

⁷² Öhrman, R. 1987, sid 243

⁷³ Öhrman, R. 1987, sid 243

⁷⁴ Här finns idag ruinen av en mangårdsbyggnad synlig, där skorstensstocken ännu är bevarad.

Öhrman anför vidare att "deras stugor var enkla trä-eller stenhus, små, trånga och osunda. Oftast bestod de bara av ett enda rum, ibland kanske ett rum och kök. Beskrivningen i en del bouppteckningar över arbetare som bott på File grund ger en god belysning av Örhmans beskrivning. Så nämns om Peter Hassellund, som var en känd kalkugnsmakare, om hans mangårdsbyggnad som var 12 alnar lång och utan loft.

Dessa boende på File grund var inte jordbrukare med andra ord, även om de kunde ha någon enstaka ko eller häst för eget bruk. Bouppteckningarna för boende på File gårds marker är härvid belysande. Tabellen, figur 38, är en sammanställning av bouppteckningar digitalt tillgängliga som tar upp boende på File gård mellan åren 1788 och 1879. I tabellen är medtaget om det finns upptaget i bouppteckningarna om djur. Som framgår rör det sig enbart om kalkugnsarbetare, torpare och andra jordlösa. De som äger gårdarna finns inte noterade på File gård i bouppteckningarna överhuvudtaget, de bor nere i Slite, på Närs gård, eller på Ytings gård.

I en del av bouppteckningarna finns inga uppgifter om djur. Skälen till detta kan vara att personen dött i hög ålder och innan dess lämnat över allt till son eller hustru, eller att man vid bouppteckningen inte tagit upp de enstaka djur som funnits (mindre troligt då allt skulle förtecknas i bouppteckningarna), eller så visar den en bild som innebär att många av dessa kalkugnsarbetare inte hade några djur, vilket ju knappast kan betecknas som orimligt, då deras inkomst kom från arbetet på kalkugnarna och de dessutom inte ägde någon mark.

Även om vi räknar med att det trots allt fanns djur på alla samtidigt boende på File grund, blir det samlade antalet djur mycket lågt. I storskifteskartan finns i kartan på Files marker inritat ett sannolikt arbetarställe, uppe i direkt anslutning till Ödeshagen (B6).

I laga skiftet från 1876 nämns förekomsten av 5 torp på Files marker, varav tre är belägna på östra sidan av dalgången, långt från Filehajdar. Utöver de namngivna boställena finns noterat några ytterligare byggnader, men som inte nämns i beskrivningen till kartan och deras funktion är oklar.

File gårds utmarker och frågan om betet

Man kan således konstatera att File gård, framför allt dess utmark, har en utveckling som gård som skiljer sig från den normala gotländska bondgården från slutet av 1600-talet och fram till 1900-talet, genom att den kom att bli en resurs i den industriella utvecklingen runt Slite samhälle, byggd på kalkbruk och skogsråvara i skilda former. Man kan notera i de två kartorna som speglar utvecklingen inom File under äldre tid att utmarken synbarligen inte har varit inhägnad, att de två hagar som har funnits, varit konstanta till omfattning mellan de två karteringstillfällena, legat i den allra östligaste delen av hällmarken och intill inägorna och att gårdens ägare från 1700-talet och framåt i ringa grad, om en alls, har bott på gården. Gårdens utmarker har varit en resurs i ägarnas industriella verksamhet, där jordbruket har varit av underordnad betydelse och där de boende på File grund har varit arbetare som varit verksamma inom kalkindustrin, inte minst med de tre kalkugnar som finns som ruiner idag på Files marker eller intill.

Utmarken har av allt att döma primärt nyttjats till kalkstensbrytning och vedfångst under den aktuella perioden. Den centrala frågan är då om området även nyttjats för bete. Den generella slutsats som kan dras utifrån analysen i rapporten är att bete på utmarken/skogen har skett på de flesta gårdarna på Gotland (se även bilaga 7). Det råder det ingen tvekan om. Men den slutsats som kan dras ur källorna är att betet på utmarken skedde inom *inhägnat område*. Hagarna i utmarken och andra inhägnade marker var med andra ord det primära betesområdet och någon lösdrift av kreatur, eller att djuren vallades av *herdar*, inom ohägnade marker, finns det inga vetenskapliga belägg för på Gotland, förutom på Sudret och Fårö. " *Gottländska fårrasen är af ypperlig beskaffenhet till slagt, synnerligast de får, hvilka hela året igenom söka sin föda ute; ....Detta sätt att föda fåren brukas dock endast uti öns Södra socknar samt på Fårön*"⁷⁵

De historiska källorna över File visar att det har funnits 2-3 hagar i utmarken och att de har kunnat betas av, som det står, mellan 5 och 16 hästar, beroende på vilken källa man använder. Det har visat sig att antalet hagar på de skilda gårdarna inom Othem socken är tämligen likartat under äldre tid. Det handlar om som regel 1-2 hagar och det har visats att förändringar av antalet hagar och betesdjur över tiden är mycket ringa. I Länsstyrelsen femårsberättelser konstateras från en något senare tid att "*ängarnes och betesmarkens* areal är i jämförelse med åkerjorden mer än tillräcklig;"⁷⁶

Ser man sedan till det antal djur som fanns bland de som bodde på Files marker handlar det maximalt om en eller ett par hästar, någon ko och ett par-tre lamm per brukare. Räknar man med att det fanns 3-4 samtidiga torp, vilket ligger i linje med situationen vid laga skiftet, handlar det om en total uppskattad mängd djur om maximalt 8 hästar 4 kor, kanske ett tiotal lamm och

---

⁷⁵ Länsstyrelsens femårs berättelser 1851-55

⁷⁶ Länsstyrelsens femårsberättelser 1822.

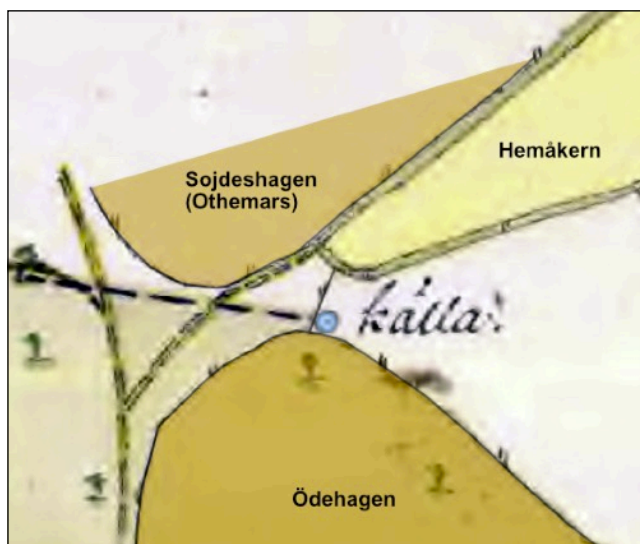
några lammbockar, en mängd som av allt att döma skulle rymmas inom de hagar som fanns och det bete som skedde på inägorna.

Som har konstaterats bodde som regel inte markägarna på gården, utan dels nere i Slite, på Näs gård, några på Ytings gård. Huruvida dessa hade djur på Files utmarken och inte i närområdet där de bor blir en ren spekulering, då vi inte har några vetenskapliga belägg för vare sig det ena eller det andra. Det mest sannolika är, med tanke på de får djur det handlar om, att dessa fanns på den gård där man bodde, vilket i fallet File pekar mot att ägarnas djur inte betade på File gårds utmarker.

Utredningen har därtill visat betydelsen av vatten för betesdjuren. Genomgående i de exempel som tagits upp finns det *bryor* (grävda vattenhål) inom hagarna liksom inom ängena, men synbarligen aldrig i den ohägnade skogen, vilket är logiskt utgående från att djuren betade inom hägnade marker. Bryor är med andra ord en indikator på att bete har förekommit inom ett område. Utöver bryor hade naturligtvis myrar och åar en viktig roll i detta med vatten.

Filehajdar utgörs till stor del av rena hållmarker som inte hyser något vatten. Längs den östra kanten av Files utmarker, i anslutning till gårdens inägor finns det dock en del spår av vatten.

Den arkeologiska utredningen, utförd 2015, har visat att det finns en *brya* inom utmarken, belägen i det nordöstra hörnet av File gårds utmark⁷⁷. Den återfinns i skärningen mellan två ägor i den äldre ekonomiska kartan. I norra kanten av Ödeshagen finns därtill en *källa (brya?)* redovisad i storskifteskartan över

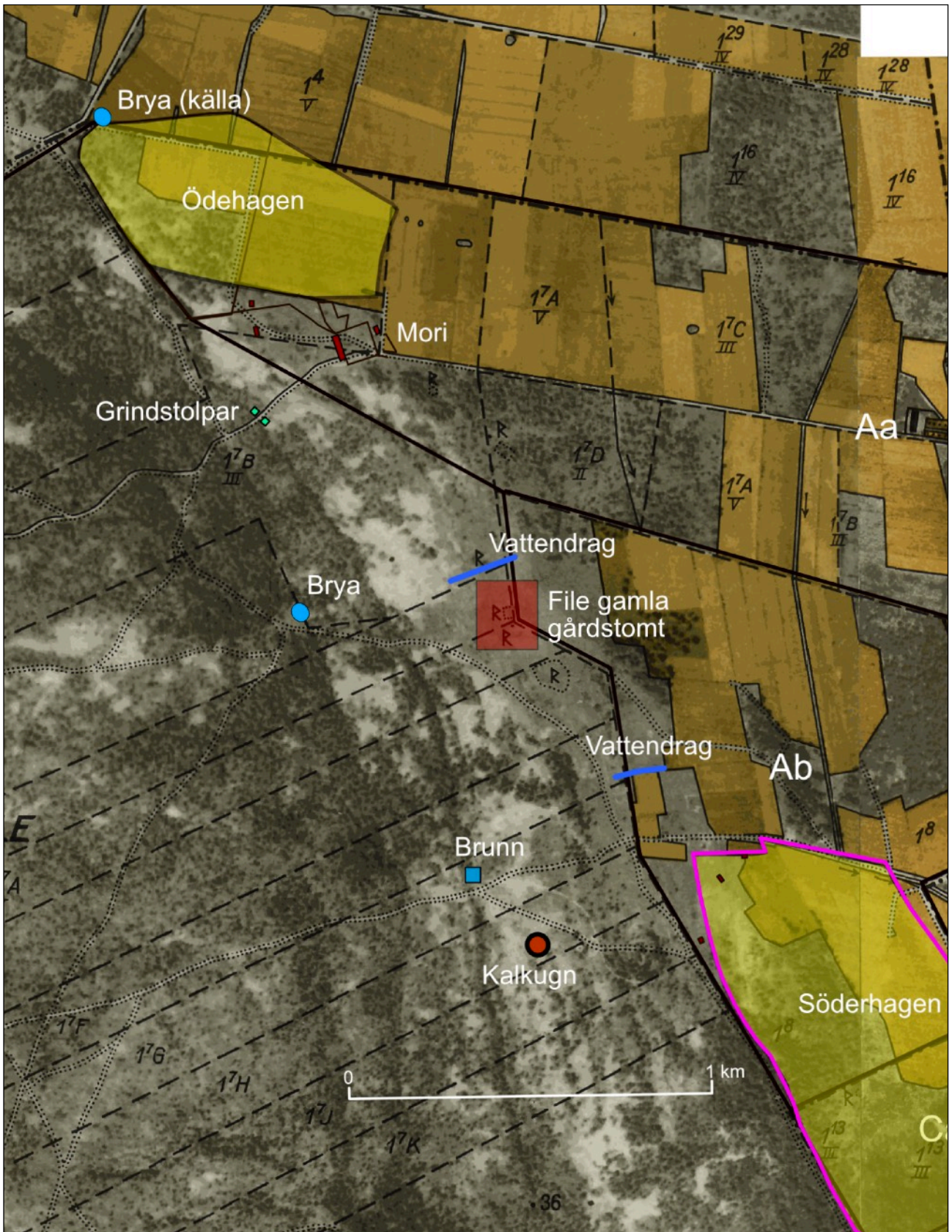

Figur 36. Vid gränsen mellan File och Othemars, och mellan Ödeshagen på Files marker och Sojdeshagen på Othemars marker, finns en källa (brya) redovisad i storskifteskartan över File från 1777.

File gård, figur 36. Denna brya kopplar rumsligt både till Files norra hage (Ödeshagen), som till den bebyggelse som har funnits här uppe sedan slutet av 1700-talet, kopplad till Fihle kalkugnar (figur 37). Den låg dessutom intill Sojdeshagen, som hörde till Othemars och som finns redovisad i gränshörnet mot File i figur 30.

Strax väster om platsen för bebyggelsen, på ömse sidor av vägen som leder upp genom skogen, finns resterna efter två *grindstolpar*, som indikerar att dessa utgör de synliga spåren av en grind, som rimligtvis har varit en del av en hägnad, även om inga spår av någon hägnad kan ses i anslutning till grindstolparna (figur 38).

⁷⁷ Arendus AB Rapport 2016:20.

Figur 37. Det nordöstra hörnet av File gårds utmarker, i området mellan de sedan lång tid tillbaka existerande hagarna Ödehagen i norr och Söderhagen i söder, finns en del spår som pekar mot att området mellan dessa hagar, framför allt i anslutning till bebyggelsen Mori i norr, kan ha varit inhägnat till betesmark under 1800-talet. De två bryorna, grindstolparna intill bebyggelsen Mori, pekar på detta. I kartan är utmärkt platsen för Files ursprungliga gårdsplats. Brunnen skall troligen sättas i samband med antingen File gamla gård, eller torpet i norra kanten av Söderhagen. Två idag uttorkade vattendrag finns intill File gårdsplats, i norr intill ett block med sliprännor, i söder i anslutning till spår av en möjlig skvaltkvarn.

Enligt muntliga uppgifter av boende i bygden (Klas-Iwan Höglund), har det funnits en stensatt brunn i det nordöstra hörnet av Cementas nuvarande stenbrott. Brunnen fanns väl framträdande fram till Cementa påbörjade stenbrytning i området.

Till detta kan läggas att det finns, eller snarare har funnits, två små vattendrag under äldre tid i den östligaste delen av Filehajdar, i anslutning till File gamla gårdsplats (figur 37). Strax norr om gårdsplatsen finns i anslutning till ett litet, idag uttorkat, vattendrag ett stenblock med så kallade slipskåror⁷⁸. Denna typ av fornlämning, daterade till vikingatid-tidig medeltid, återfinns alltid intill vatten, om det rör sig om ett ursprungligt läge.

Därtill finns spår av ytterligare ett vattendrag som kommer ut direkt ur klintkanten söder om gårdsplatsen⁷⁹. Här finns uppbyggt ett stenmursfundament som tolkats möjligen vara rester av en skvaltkvarn från sen tid. Att här runnit vatten är i alla fall tydligt. Dessa två vattendrag är utmärkta i kartan, figur 37.

Sammantaget pekar spåren i anslutning till File gamla gårdsplats och den yngre bebyggelsen vid Mori, på att det kan ha funnits ett område kring Mori som varit hägnat efter storskiftetiden (1777) tills dess att laga skiftet genomförs 1876. Det är symptomatiskt att det är området kring Mori och File gamla gårdsplats som visar vissa tecken på bete. Det är här, och längs vägen söderut ner mot kalkugnen, som jordtäcket är något tjockare och därmed gynnar en starkare växtlighet, det är här som det har runnit ut vatten från klippkanten och det är här det finns de två enda grävda bryorna inom hela Filehajdar. Uppe, centralt på Files utmarker, är landskapet synnerligen kargt och har så varit sedan lång tid, om man läser de äldre kartorna och beskrivningarna i kartorna, med undantag av de norra delarna, där det finns ett par mindre myrar, som kan ha hållit vatten under en del av året. Det är förmodligen ett kortvarigt bete i anslutning till Mori, som av allt att döma har existerat sedan mitten av 1700-talet till slutet av 1800-talet, som kan kopplas till vissa muntliga uppgifter om bete i sen tid på Filehajdar.

Utöver detta bebyggelsenära möjliga betesområde finns inga spår eller uppgifter om bete längre ut på File gårds utmark, vare sig i kartorna eller på marken, vilket framgår av den arkeologiska inventeringen utförd 2015.

Figur 38. Den bäst bevarade grindstolpen strax väster om bebyggelsen vid Mori. Bilden tagen mot öster. Den andra grindstolpen är i det närmaste helt borta.

⁷⁸ Carlsson, D. 2015. Riksantikvarieämbetet, fornsök RAÄ Othem 61:1

⁷⁹ Carlsson, D. 2015. Rapport Arendus AB

I sammanhanget bör noteras att utmarkerna till granngården i norr, gården Othemars, längs hela den sträcka som gränsar till File gård, utgörs av ohägnade skogar från äldsta tid fram till våra dagar (se figur 30 och bilaga 6). Othemars har under alla tider haft sina hagar längre mot norr, där större delen av utmarken är hägnad till beteshagar. Södra delen av Othemars utmark, tillsammans med File gårds utmarker, bildar av allt att döma ett omfattande utmarksområde som uppenbarligen inte varit inhägnat sedan 1600-talet, troligen inte sedan medeltid.

Man kan till detta foga att File gårds utmarker sträcker sig i östvästlig riktning i drygt 5 km och en beräkning av utmarkens areal visar att den täcker ca 790,3 ha och att gränsen runt ägan är beräknad till 11 305 meter, en minst sagt ansenlig sträcka att hägna till bete för en enskild gård. Detta kan ställas i relation till de få djur som finns noterade på de som bodde i kanten av hällmarken vid laga skiftets genomförande 1876, som ovan omtalats.

Den slutsats man kan dra rörande frågan om bete på File gårds utmarker (det bör noteras att det handlar om File gårds marker och inte om Filehajdar, som har en större utsträckning än File gård) är att de centrala hällmarkerna och marker långt från brukningscentrum inte har, vad som kan utläsas ur källorna, varit betade i någon mer organiserad form. Spår av lämningar som indikerar bete finns dock längs den allra östligaste delen av File gårds utmarker, intill de två sedan gammalt förekommande hagarna *Söderhagen* och *Ödeshagen*, där särskilt området i norr, intill den forna gården Mori tydligast framträder som ett betesområde. Här finns en grävd brya, en grind som bör ha ingått i ett stängsel och närheten till bebyggelsen vid Mori och den gamla hagen *Ödeshagen*.

Sammanfattning om gården File

- File gårds ekonomiska verksamhet kan sägas speglas i ett antal skilda faser i historien. Initialt en traditionellt *jordbruksbaserad ekonomi* från medeltid fram till slutet av 1600-talet, byggd på ett självhushåll med odling och boskapsskötsel med vissa inkomster från skog i form av exempelvis tjära, virke och byggtimmer.
- Den andra fasen i gårdens historia inleds när ett antal personer/släkten under slutet av 1600-talet bygger upp en *kalkindustri* i Othem socken och Slite. File är en av de gårdar som köps upp av kalkpatroner, som en råvaruresurs i industriutvecklingen. Ägarna bor sällan på gården, utan här finns på ofri grund en handfull kalkugnsarbetare, torpare etc, som engagerats i stenbrytning, vedhuggning, körslor etc till kalkugnarna i File och Slite. De har som regel mycket få kreatur, någon häst, någon ko och ett par lamm, vilket kan ses som en genomsnittlig djurmängd bland de boende på File grund. Den andra fasen täcker kalkugnshistorien i området, och på Gotland generellt, fram till slutet av 1800-talet, där genomförandet av laga skiftet kan ses som en slutpunkt på kalkugnshistorien i File och Othem, även om någon ugn fortsätter att användas ända fram till 1920-tal.
- Den tredje fasen, från slutet av 1800-talet fram till ca 1930, är en form av återgång till ett jordbruksbetonat landskap. Bebyggelsen vid den här tiden är koncentrerad till de östra delarna av Files marker, ingen bebyggelse finns intill eller inom utmarken. Utmarken, som inte skiftades vid laga skiftet, delas upp omkring 1885 mellan ingående ägare i ett antal långsmala strimlor. De flesta som äger mark i dessa strimlor bor inte på File gård.
- Den fjärde fasen i File gårds historia, med betoning på utmarken, tar sin början omkring 1930 och fortsätter fram till våra dagar, när Cementsa påbörjar uppköpet av delarna av utmarken till File. Man inleder med provborringar efter olja på slutet av 1930-talet och under loppet av 1940-talet och början av 50-talet köper Cementsa upp stora delar av File gårds utmarker. I samband med detta skriver Cementsa ett nyttjanderättsavtal med markägarna som innebär att dessa "för evigt", eller i vissa fall "i 50 år", fritt får avverka skogen på deras gamla fastigheter.

Litteratur

Byggningsbalken 1736. Sveriges Rikes Lag. Gillad och antagen på Riksdagen Åhr 1734.

Carlsson, D. 1979. *Kulturlandskapets utveckling på Gotland*. Diss.

- 1986. Kontinuitet och förändring. Gotlandsgården under förhistorisk tid och medeltid. I: *Ymer* s 27-36.

- 1999. Harbours and Farms on Gotland. In; *Europeans or Not? Local Level Strategies on the Baltic Rim 1100-1400 AD*. Transactions of the local level-symposium of the Culture Clash or Compromise (CCC) project held in Kalmar May 7-10 1998. Gotland University College and County of Kalmar.

- 2008. Ägare saknas? Skatten, gården och bygden. I boken; *Spillingskatten - Gotland i vikingatidens världshandel*. Länsmuseet på Gotland.

- 2011. "Trakten kring Visby är en öde bygd" - om det äldre jordbrukslandskapet i Visby. *Gotländskt Arkiv* 2011.

Croneborg H. 2001. Skogsbeten, en metodstudie från Gotland. Länsstyrelsen i Gotlands län, Visby

Dahlstrand, M. 1990/94. Allmänningar i Sverige. Påbyggnadskurs i skogshistoria. Sveriges Lantbruksuniversitet.

Dahlström, A. 2006. *Betesmarker, djurantal och betestryck 1620-1850. Naturvårdsaspekter på historisk beteshävd i Syd- och Mellansverige*. Diss.

Enetjärn natur. Filehajdar m fl. Rapport 2016.

Ersson, Per-Göran. 1974. *Kolonisation och ödeläggelse på Gotland*. Diss. Västerås.

- 1977. Hemmansklyvning på Gotland fram till 1600-talet. *Gotländska studier* 5.

Fallgren, H. 1988. Bebyggelsestrukturer och markanvändning på Öland under järn- åldern. C-uppsats. Arkeologiska institutionen, Uppsala Universitet.

Göransson, S. 1971. Tomt och teg på Öland. Forskningsrapporter från Kulturgeografiska institutionen vid Uppsala universitet.

Hesselman, H. 1908. Vegetationen och skogsväxten på Gotlands hällmarker. Meddelanden från Statens skogsförsökningsanstalt. Häfte 5. Stockholm 1909.

Kellgren, G. 1940. *Gotland 1690-1720*.

Siltberg, T. - 1986. Gårdar, mark och människor 1413-1972 - gotländsk kameral historia. I: *Gotländskt Arkiv* s. 173-220.

- 1990. Gotlands bebyggelse 1614 - gårdar, människor och organisation. I: *Gotländskt Arkiv* s. 125-152.

Sören Norbys räkenskapsbok för Gotland 1523-24. 2003. Utgiven med inledning och register av Evert Melefors med skattehistorisk översikt av Tryggve Siltberg. Arkiv på Gotland 1. Skriftserie för Landsarkivet i Visby och Gotlands kommunarkiv. Visby.

Linné, C. 1741. *Gotländska resan*.

Linné, I. *Den gotländska skogens historia*. PM. Länsstyrelsen i Gotlands län

Kardell, Ö. 2004. *Hägnadernas roll för jordbruket och byalaget 1640 -1900*. Inst. för ekonomi Uppsala universitet.

Moberg, I. 1938. *Gotland um das Jahr 1700. Eine Kulturgeographische Kartenanalyse.* Diss. Stockholm. Sonderabdruck aus Geografiska annaler 1938.

Munthe, H., Way-Matthiesen, L. & Hansson, H. 1945. Om kalkindustrien på Gotland, Stockholm.

Steffen, R. 1940. Personer och händelser i den gotländska kalkindustriens historia.

Thafvelin, M. 1993/97. Norra Gotlands tallskogar. En översiktlig beskrivning av dess nyttjande.

Öhrman, R. 1987. Slite i brytningstid. Karlstad. Press förlag

Östergren, M. 1989. *Mellan stengrund och stenhus. Gotlands vikingatida 377 silverskatter som boplatsindikation.* Visby. Diss.

Källor:

Revisionsboken 1653 skattdokumentationarna. Huvudkällorna har varit Revisionsboken 1653, publicerad i tre delar 1974-1979, samt kartorna från kartläggningen 1693-1703 i deras skilda versioner. Kartan finns per socken och gård i Lantmäterimyndighetens arkiv vad gäller ursprungskartan och dessa renovering, medan den slutliga skattdokumentationarna från ca 1750 finns huvudsakligen per socken i Lantmäterimyndighetens arkiv.

Storskifte och laga skifte. Storskiftet på Gotland genomfördes under slutet av 1700-talet och in i tidigaste 1800-talet och dessa kartor finns i original per gård och socken i Lantmäterimyndighetens arkiv, och i renritad form i Lantmäteristyrelsens arkiv. Det samma gäller för laga skiftet, där dock beskrivningen till kartan inte alltid finns i Lantmäterimyndighetens arkiv.

Sentida kartor. Den äldre ekonomiska kartan, upprättad omkring 1938-40 och bygd på en flygfotografering som skedde omkring 1935, finns i xxx arkivet, under Lantmäteriet.

Fornminnesregistret. Riksantikvarieämbetet för ett centralt digitalt register för hela landet av samtliga kända och registrerade fornlämningar, tillgängliga via nätet (www.raa.se/fmis).

Länsstyrelsens femårsberättelser.

Ordförklaringar

Ur Revisionsboken, även med bäring på de äldre kartorna:

antecessor	företrädare
approbera	godkänna
av arilds tid	sedan urminnes tid, gammalt
be:dh	förkortning för benämnd
befallningsman	här: kronofogde
begripen	omgiven, innesluten
behaglig	på behaglig tid = på obestämd tid, tills vidare
bekomma	erhålla, få
be:te	förkortning för bemälte (= omnämnde)
bodpenningar	hyra för bodar eller bodtomter. I Danmark om grundavgift för fiskebodan vid fiskelägen m.m.
brodhen	bestämd form av bro
bråte (brothe)	en hage stängd endast med nedfällda träd
bunk	grovt foder, myrfoder
cavera	ställa borgen, garantera för
clarera för	redovisa för
commoditeter	tillgångar utöver de ordinära
confirmation	bekräftelse.,
correspondera	motsvara
creditor	fordringsägare
d., dr	daler
deputat	lön eller arvode
differera	skilja sig från något, avvika
discernera	åtskilja
dye, dyar	sanka holmar eller landstrimlor och stycken som sköt ut i myren eller träsket. Bönderna hade sitt mesta foder av sina dyar. Se även släkedy.
ecclesiarum pastor	kyrkoherde
excellera	utmärka sig
extrahera	göra utdrag ur en bok, ett protokoll eller dylikt.
fastebrev	av domstol utfärdat dokument innehållande laga stadfästelse på ett fastighetsköp
fiskpark	större fiskdamm
fjällfiske	fångst av fjällfisk i motsats till sill och strömming
fjärding	underindelning till tingen, som namnet anger fyra fjärdingar i varje ting utom Eke tings, som bestod av Grötlingbo och Eke hälfter, Burs ting som bestod av Roma och Follingbo hälfter, se Richard Steffen "Gotlands organisation" 1943.
flytande jord	jord som före 1653 års skattläggning låg utanför hemmanets markelejtal, se även Gustav Bergs "Kort relation".
fästa	lagligen arrendera på en eller flera personers livstid
förbem:te	förkortning för förbemälte (= ovannämnde)
förnöja	ersätta, betala
g.	gamle
gouverneur	landshövding (de första svenska landshövdingarna på Gotland bar titeln guvernör)

hemman	gårdens värdering i mantal, t ex ett helt hemman eller 1/8 hemman, viss del av skatten erlades under 1600-talet efter hemmanstalet.
herr	titel ofta förkortad h:r, i detta sammanhang använt endast vid omnämmandet av präster, h:r Hans i Väskinde t ex. avser således kyrkoherden i Väskinde
hälft	se fjärding
häst(ar)	används i betydelsen hästbete(n), ett mått på betesmark
högård	ett enklare änge alldeles invid gården
item, jbdem	likaledes
klosterhemman	hemman som under medeltiden tillhörde Roma kloster, efter reformationen i praktiken det samma som kronohemman.
kronohemman	gårdar ägda av kronan och brukade av landbor (=arrendatorer). I regel f.d. skattehemman som indragits till kronan p.g.a. att ägaren ej förmått erlagga skatten.
kutfiske	säljakt
köör	plural av ko
landsherre	högste styresman (landshövding) i en provins eller ett landskap eller län
lop	visst slags mått för säd, räknat såsom en fjärdedel av en tunna
lyftesman	borgensman
läkt	bräda el. ribba
man slätt	så mycket äng en man förmådde slå på en dag, använt som måttsenhet på de naturliga ängarna och den ag gården hade tillgång till i myrarna.
markelej	medeltida markvärdering, på 1600-talet erlades en viss del av skatten efter gårdarnas markelejtal, trots att man redan då var osäker på begreppets innebörd.
medbo	personer som ägde varsin del av en gård benämndes varandras "medbor"
minister	präst
njuter frihet	befriad från skatt
omolestrerad	befriad eller fri från något
operturbera	lämna ostörd, bibehålla
persedel (pertseller)	den skatt de gotländska gårdarna hade att betala var bestämd i skattepersedlar, dvs produkter som ursprungligen betalades in natura men längre fram i tiden omräknades i pengar
proportionalitet	proportionellt, i förhållande till
proprius (propie)	egen, egentlig
prowest	prost
rdr	riksdaler
refutera	vederlägga, motbevisa
rekognition	ersättning
relinqvera	lämna, överge
resolution	skriftligen avfattat beslut
revocera	upphäva, återkalla
riksort (rix orth)	mynt utgörande en fjärdedels riksdaler
rudera	ruin
segregeras	skiljas
sejungera	avskilja
sjörenen	ren = från land utskjutande långsträckt grund, näs, udde m.m.
skattehemman	gårdar, ägda av självägande bönder
skiölda	skatta (jfr utskylder = skatter)
skvalta, skvaltkvarn	mindre vattenkvarn
släkedy	strandområde där havstång kan bärgas
smt, smtt	silvermynt
spekträäd	märkträäd (vid en ägogräns)
stoodh	ko

strandridare	beriden kustvakt, tulluppsyningsman
ståckman	en slags förtroendemän, vald av tinget
succedera	efterträda
superintendent	biskop
t:a, to	tunna
tarvlig	behövlig, term vid skogsvärderingen, skogsmarken angives ej efter ytvidden utan efter tillgången, varvid man använde uttrycken god, tarvlig, ringa och ingen.
ting	äldre administrativ indelning på Gotland, närmast motsvarande Svealands härad, det fanns 20 tings på Gotland, se även fjärding
tingsvittne	bevis utfärdat av tinget, ofta rörande enskilda gårdars oförmåga att betala skatt
trening	se fjärding
tunnor land	tunnland, åker som krävde en tunna i utsäde
utlaga	pålagd skatt
vadmalsstamp	<i>användes för att valka ylletyger. Tyget veks ihop likt ett dragspel och lades i trätråg med varmt vatten, för behandling med stockar som sattes i rörelse med hjälp av vattenkraft.</i>
vadmal	ett vävt tyg av ylle behandlat i en vadmalsstamp där tyget valkas ihop av vatten och rörelse.
valka	egentligen den urgröpta sten man valkade vadmal i, här åsyftas hela den vattendrivna anläggning som brukades vid vadmalsframställningen.
varp	plats för notdragning
vederkänning	erkännande, bekräftelse
välb:ne, välborne	av adlig börd, av god börd eller som hedrande epitet
det vissa/det ovissa	ordinarie skatt resp. icke ordinarie skatt
åbo	ägare av jordegendom, som själv brukar och bebor densamma
ärvt gården med	ärvt gården efter sina svärföräldrar
hustru	